

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Məmmədov Vüqar Qədrəddin
(Magistranın a.s.a)

Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə vasitəçiliyi sisteminin
təkmilləşdirilməsi

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:

İxtisaslaşma: Sığorta işinin təşkili

Elmi rəhbər: prof. M.X. Həsənlı

Magistr proqramının rəhbəri: prof.Kərimov A.M.

_____ Kafedra müdiri: prof. M.X. Həsənlı

BAKI-2015

MAGISTR DISSERTASIYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının mövzusu:

“BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ VASİTƏÇİLİYİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. MALİYYƏ RESURLARININ FORMALAŞMASINDA MALİYYƏ VASİTƏÇİLİYİ SİSTEMİNİN ROLU.....	6
1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə vasitəçiliyi sisteminin formalaşmasına dövlətin maliyyə siyasətinin təsiri.....	6
1.2. Maliyyə xidmətləri bazarının maliyyə vasitəçiliyi sisteminin fəaliyyətində rolu	19
II FƏSİL. MALİYYƏ VASİTƏÇİLİYİ SİSTEMİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	29
2.1. İnteqrasiya şəraitində maliyyə resurslarının hərəkəti.....	29
2.2. Maliyyə vasitəçiliyi sistemi iştirakçılarının sığortalanmasının idarə olunması və onların maliyyə riskləri	39
2.2. Maliyyə vasitəçiliyi sistemində maliyyə bazarının rolunun qiymətləndirilməsi..	50
III FƏSİL. BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI VƏ MALİYYƏ VASİTƏÇİLİYİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	68

3.1. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin maliyyə resurslarından istifadəyə təsiri və səmərəliliyinin artırılması yolları.....	68
3.2. Azərbaycanda maliyyə vasitəçiliyi sisteminin təkmilləşdirilməsində maliyyə mexanizminin rolunun artırılması istiqamətləri.....	75
NƏTİCƏ.....	80
ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.....	82

Резюме

Summary

Magistrant: _____
(A.S.A)

Elmi rəhbər: _____
(A.S.A)

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bu gün maliyyə sisteminin və bütün bazar infrastrukturunun formalaşması sahələr və regionlar arasında kapitalın axınıni təmin edən kommersiya banklarının, sığorta kompaniyalarının və digər maliyyə institutlarının fəaliyyətlərindən asılıdır.

Maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti əmanət sahiblərindən pula ehtiyacı olanlara keçməsi ilə müşayiət olunur. Pula ehtiyacı olanlar firmalar, hökumət, əhali və xarici vətəndaşlardır. Eyni zamanda həmin subyektlərdə maliyyə vəsaitlərinin artıqlığı da yarana bilər. Yəni bir sahədə maliyyə vəsaitlərinin artıqlığı, digər sahədə çatışmamazlıq varsa, vəsaitin bir sahədən başqa sahəyə axını baş verir. Bu axın maliyyə vasitəçiliyi və maliyyə bazarı vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə vasitəçiləri kapitalın cəlb edilməsi və bölüşdürülməsi zamanı xərclərin artmasına səbəb olurlar. Odur ki, kapitalın birbaşa hərəkətini nəzərdə tutan maliyyə bazarı daha səmərəli hesab edilir. Müasir şəraitdə maliyyə vasitəçiliyi iqtisadiyyatın “sınır mərkəzi” hesab edilir. Bu iqtisadi proseslərin idarə edilməsi, onlara xidmət göstərilməsi və çox saylı iştirakçıların fəaliyyətini tənzimləyən mürəkkəb bir strukturdur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Maliyyə vasitəçiliyi sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları, maliyyə münasibətlərinin yeri və rolu həmişə iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Maliyyə vasitəçiliyi sistemi və maliyyə xidmətləri bazarının yaranması və orada keçirilən əməliyyatların öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi məsələlərinin makroiqtisadi səviyyədə öyrənilməsi və tədqiqi xarici ölkə alimlərinin elmi əsərlərində geniş yer almışdır. Maliyyə vasitəçiliyi sisteminin formalaşması və inkişafının çoxcəhətli aspektləri A.Q.Baçurın, L.Q. Baranova, M.B.Boqdaçevski, L.V. Dukaniç, M.M.Dmitriyev, V.A. Qorelova, və s. alimlərin tədqiqatlarında da rast gəlinir. Azərbaycanda da bir sıra iqtisadçı alimlər M.X.Həsənli, D.A. Bağırov, B.A.Xankişiyev, M.M.Sadıqov, S.M.Məmmədov, Ə.Ə.Ələkbərov, A.H.Abbasov, T.Ə.Quliyev, R.B. Məhərrəmov, S.I.Səfərov, A.M.Kərimov, V.T.Novruzov, və digərləri bu tədqiqat mövzusu ilə əlaqədar ayrı-ayrı məsələlərin həllini öz elmi əsərlərində nəzərdən keçirmişlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədini hal-hazırda maliyyə vasitəçiliyi sisteminin formalaşmasının yaranma əsaslarının öyrənilməsi və Azərbaycan Respublikasında maliyyə vasitəçiliyi sisteminin hazırkı durumunun təhlil edilib ümumiləşdirilməsi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əsasında bu siyasətin iqtisadi inkişafa təsirinin təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- maliyyə münasibətlərinin inkişaf mərhələləri araşdırılması;
- bazar infrastrukturunun formalaşmasında maliyyə bazarının rolunun araşdırılması;
- maliyyə xidmətləri bazarının maliyyə vasitəçiliyi sisteminin formalaşmasına təsirinin öyrənilməsi;
- maliyyə vasitəçiliyi sistemi iştirakçılarının sığoralanması məsələləri və onların maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinin tədqiqi;
- maliyyə vasitəçiliyi sistemində maliyyə bazarının rolunun açıqlanması;
- Azərbaycanda maliyyə vasitəçiliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqatlarının araşdırılması.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını maliyyə sahəsində respublika və xarici ölkələrdə qəbul edilmiş qanun və digər normativ aktlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və hökumətinin qəbul etdikləri fərman, qərar və sərəncamlar təşkil edir.

Dissertasiya işində təhlil, qruplaşdırma, monoqrafik tədqiqat və riyazi-statistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi inkişaf Nazirliyinin materialları, metodik göstərişləri və digər normativ sənədləri, Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin, Dövlət Statistika Komitəsi və Mərkəzi Bankın rəsmi məcmuə və bülletenləri, həmçinin elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri, təklif və tövsiyələri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini maliyyə vasitəçiliyi sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi yolları təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini isə maliyyə vasitəçiliyi sisteminin iqtisadi inkişafa təsirinin iqtisadi mexanizmləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə münasibətlərinin inkişaf mərhələləri araşdırılmışdır;
- bazar infrastrukturunun formalaşmasında maliyyə bazarının rolu tədqiq edilmişdir;
- maliyyə xidmətləri bazarının maliyyə vasitəçiliyi sisteminin formalaşmasına təsiri öyrənilmişdir;
- maliyyə vasitəçiliyi sistemi iştirakçılarının sığoralanması məsələləri və onların maliyyə risklərinin idarə olunması problemləri tədqiq edilmişdir;
- maliyyə vasitəçiliyi sistemində maliyyə bazarının rolu açıqlanmışdır;
- Azərbaycanda maliyyə vasitəçiliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqatları araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat işində mikro və makro səviyyədə maliyyə vasitəçiliyi sisteminin fəaliyyətinə müasir tələblərə cavab verən yeni baxış formalaşdırılmış və əsas diqqət onun səmərəli təşkili prinsiplərinin nəzəri tədqiqinə yönəldilmişdir.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. I FƏSİL. MALIYYƏ RESURSLARININ FORMALAŞMASINDA MALIYYƏ VASITƏÇİLİYİ SISTEMİNİN ROLU

1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə vasitəçiliyi sisteminin formalaşmasına dövlətin maliyyə siyasətinin təsiri

Maliyyənin mahiyyətinin müəyyən olunması zamanı da iqtisadçılar arasında böyük fikir ayrılığı yaranır. Onlardan bəziləri maliyyənin bölgü kateqoriyası, digərləri istehsal kateqoriyası, üçüncü qrup isə geniş təkrar istehsal kateqoriyası kimi qiymətləndirirlər.

Məlum olduğu kimi geniş təkrar istehsal 4 mərhələdən ibarətdir:

Istehsal - Bölgü - Mübadilə - İstehlak.

Hər bir mərhələnin özünəməxsus aləti və obyektləri var. İnsanlar həmin alətlər vasitəsilə obyektə təsir göstərir və həmin mərhələlər həyata keçirilir. Məsələn, əsas fondlar vasitəsilə insan şüurlu surətdə dövrüyyə fondlarına təsir göstərir və beləliklə istehsal alınır. Dəyər bölgüsü zamanı insanlar maliyyə vasitəsilə ümumi milli məhsulun dəyərinə təsir göstərir və bölgü alınır. Bu arqumentlərlə sübut etmək olur ki, maliyyə bölgü kateqoriyasıdır, geniş təkrar istehsalın mərhələlərinin yalnız dəyər bölgüsü hissəsində iştirak edir. O nə istehsal, nə mübadilə, nə də istehlakda birbaşa iştirak edə bilməz və yalnız bölgü vasitəsilə onlara təsir göstərir. Beləliklə, maliyyəyə belə tərif vermək olar: maliyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul-bölgü münasibətlərinin məcmusuna deyilir.

Maliyyənin elmi anlayış kimi çox uzun tarixi olmasına baxmayaraq, onun mahiyyəti hələ tam açılmamışdır. Cəmiyyətin inkişafında maliyyənin rolu artdıqca və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə etdikcə iqtisadçı və maliyyəçilər arasında maliyyənin mahiyyəti və funksiyaları haqqında müxtəlif baxışlar formalaşmağa başlamış, yeni-yeni fikirlər səslənmişdir. Maliyyə barəsində ən mübahisəli məsələlərdən biri maliyyənin iqtisadi təbiəti və maliyyə münasibətlərinin əhatə dairəsidir. Bir sıra maliyyəçi-alimlər belə hesab edirlər ki, maliyyə təkrar istehsalın ikinci mərhələsi olan bölgü və yenidən bölgü mərhələsində meydana çıxır. Yəni maliyyənin mahiyyəti ictimai məhsulun dəyərinin bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə bağlıdır. Digər qrup iqtisadçılar isə ümumiyyətlə maliyyəyə təkrar istehsal anlayışı

kimi baxırlar. Bu qrup maliyyəçilər həmçinin maliyyənin əsasını mübadilə mərhələsində meydana çıxan pul münasibətlərində görürlər.

Məlum olduğu kimi, bölgü və mübadilə özünəməxsus, xüsusi iqtisadi ifadə formaları olmaqla təkrar istehsalın müxtəlif mərhələlərini təşkil edir. Ona görə də maliyyənin mahiyyətini təkrar istehsalın müxtəlif mərhələlərində meydana çıxan münasibətlərlə bağlamaq qeyri-mümkündür. Maliyyənin mahiyyətini alqı-satqı fəaliyyətləri üçün əsas olan və əmtəə dövriyyəsi prosesində meydana çıxan milli məhsulun dəyərinin pul formasında bölgüsü ilə bağlamaq daha düzgün olar.

Maliyyənin bölüşdürücü xarakterini qeyd edən alimlər, maliyyənin təkrar istehsal anlayışı olması fikrini inkar etmirlər. Maliyyənin meydana gəlməsinin və öz funksiyalarını yerinə yetirilməsinin təkrar istehsalın ikinci mərhələsi ilə bağlı olmasından danışırkən maliyyə münasibətlərinin yerini və əhatə dairəsini, onların iqtisadi münasibətlər sistemində özünəməxsusluğunu və təsir istiqamətlərini qeyd etmək lazım gəlir. Maliyyə münasibətləri istehsal münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsidir.

Maliyyədə mübahisəli məsələlərdən biri də maliyyənin iqtisadi anlayış kimi özünəməxsusluğunu müəyyən edən baxışlarla bağlıdır. Mübahisələr əsasən maliyyənin iqtisadi sistemdə hakim mövqeyi barəsindədir. “Hakim rol” anlayışını alimlər müxtəlif baxımından qəbul edirlər. Bəziləri anlayışın mahiyyətini dövlətin maliyyə münasibətlərinin təşkilində fəal rol oynamasında görürlər. Digərləri isə bu hakimliyin maliyyənin fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olduğunu israr edirlər. Lakin bütün bunlarla əlaqədar onu qeyd edək ki, maliyyə münasibətləri obyektiv xarakter daşıyır. Maliyyə münasibətlərinin meydana çıxması formaları həmişə subyektlərin fəaliyyətinə təsir göstərir və onların fəaliyyətini təşkil edir. Ona görə də hakimlilik adı altında, dövlətin maliyyə münasibətlərinin təşkilinə yönəlmiş taktiki fəaliyyəti başa düşülsə, onda belə bir anlayışın istifadəsinə heç bir ehtiyac qalmır.

Ümumiyyətlə, maliyyənin mahiyyətindən danışırkən onun funksiyaları haqqında məlumat vermək zəruridir. Maliyyənin funksiyaları haqqında da mübahisəli məsələlər mövcuddur. Bir çox iştirakçılar belə hesab edirlər ki, maliyyə ancaq iki funksiya-bölgü və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir. Bununla belə,

iqtisadi ədəbiyyatlarda da maliyyənin istehsal, stimullaşdırıcı, tənzimləyici, idarəedici və s. funksiyaları da göstərilir. Heç bir şübhə yoxdur ki, maliyyə ictimai təkrar istehsalda çox vacib rol oynayır. Maliyyənin köməyi ilə istehsal amillərinin səmərəli istifadə olunmasının stimullaşdırılması, qiymətlərin uyğunluğunun tənzimlənməsi, iqtisadi sabitlik şəraitinin təmin edilməsi və s. məsələlər həllini tapa bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, funksiya iqtisadi anlayışların özünün mahiyyətinin ifadə edilməsi vasitəsidir. Əslində, maliyyə bir kateqoriya kimi, pul fondlarının yaradılması və istifadəsi gəlirlərin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olan bölgü münasibətləri kimi təqdim edilir. Ancaq eyni zamanda maliyyənin funksiyalar vasitəsilə istehsal fondlarının səmərəli istifadəsi, istehsalın qiymət strukturu tənzimlənir və daha doğrusu, maliyyə funksiyalarının istiqamətləndiyi obyektlər stimullaşdırılır, tənzimlənir və möhkəmlənir. Bəzi iqtisadçılar isə hesab edirlər ki, maliyyə əsasən üç funksiya - pul fondlarının formalaşdırılması (pul gəlirləri), pul fondlarının (gəlirləri) istifadə olunması və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir. İlk iki funksiya maliyyə anlayışının müstəqil funksiyaları kimi deyil, daha çox maliyyənin bölgü funksiyalarının reallaşdırılması mexanizmi kimi özünü göstərir. Göründüyü kimi, maliyyənin mahiyyəti və funksiyaları haqqında müxtəlif baxışlar mövcuddur. Ona görə də maliyyənin mahiyyəti və funksiyaları ilə bağlı problemlərin nəzəri baxımdan daha dərinlən işlənməsinə çox böyük ehtiyac var. Maliyyənin iqtisadi təbiəti haqqında zəngin biliyin olması onun təsərrüfat həyatında ən yaxşı vasitələrlə istifadəsinə şərait yaradır. İqtisadi münasibətlər sistemində maliyyənin yerinin və oynadığı rolun tam aydın olması qeyd edilən məsələnin müsbət həllindən çox asılıdır.

Maliyyənin mahiyyətini xarakterizə edərək müəyyənləşdirdik ki, maliyyə dəyər xarakteri daşıyır, ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü, pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədardır, imperativ xarakter daşıyır. Əgər funksiya kateqoriyanın mahiyyətini təzahür etdirirsə, deməli maliyyənin funksiyaları da maliyyənin yuxarıda sadalanan xarakterik əlamətləri ilə əlaqədar olacaq. Lakin göstərmək lazımdır ki, maliyyənin nəzəriyyəsi ilə məşğul olan iqtisadçıların heç də hamısı bu ardıcılığa əməl etmirlər və buna görə də onun funksiyalarının müəyyən olunması zamanı iqtisadçıların fikirləri müxtəlif

istiqamətlərdə ayrılır. Həmin iqtisadçıların fikirlərini bir neçə konsepsiya üzrə qruplaşdırmaq olar:

➤ Bölgü konsepsiyası. Bu konsepsiyanın müəllifləri maliyyəni bölgü kateqoriyası kimi xarakterizə edir, maliyyənin ümum milli məhsulun yalnız bölgüsündə iştirakını göstərirlər. Lakin funksiyaların dəqiqləşdirilməsində onlar arasında da fikir ayrılığı vardır. Onlardan bir qismi maliyyəyə bölgü və nəzarət, digər qismi pul fondları və yığımlarının yaradılması, onların istifadəsi və nəzarət funksiyası verirlər.

➤ İstehsal konsepsiyası. Bu konsepsiyanın müəllifləri maliyyənin üç funksiyasını müəyyən edirlər: istehsal, bölgü və nəzarət.

➤ Geniş təkrar istehsal konsepsiyası. Bu konsepsiyaya görə maliyyə geniş təkrar istehsal, bölgü və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir, yəni geniş təkrar istehsalın bütün mərhələlərində iştirak edir.

➤ Təsərrüfat hesabı konsepsiyası. Bu konsepsiyaya görə maliyyə təsərrüfat hesabı, bölgü və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir.

Yalnız onu demək kifayətdir ki, hər hansı kateqoriyanın funksiyaları sadəcə olaraq fəaliyyətdə onun mahiyyətini əks etdirir. Biz yuxarıda onun mahiyyətini izah etdik və müəyyənləşdirdik ki, maliyyə bölgü kateqoriyasıdır və deməli, sözsüz bölgüdə iştirak edir. Amma hamımıza məlumdur ki, bölgü qanunauyğun həyata keçirilməlidir. Yəni biz-insanlar maliyyə vasitəsilə ümumi milli məhsulun dəyərinin bölgüsünü həyata keçirərkən o vasaitləri hara necə gəldisə paylamırıq. Onları daim dəqiq istiqamətləri, uçotu ilə ən səmərəli və lazımi istiqamətlərə yönəldirik və deməli bu prosesdə istər-istəməz nəzarət meydana çıxır. Buradan belə nəticə çıxır ki, maliyyənin bölgü funksiyası nəzarət olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Bu iki funksiya: bölgü və nəzarət funksiyaları maliyyənin mahiyyətini daha dolğun və düzgün əks etdirir.

Maliyyənin bölgü funksiyası ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesini əhatə edir. Bölgü obyektini kimi məhz bu sadalananlar, bölgü subyektini kimi isə dövlət, müəssisələr, təşkilatlar, əhali və s. çıxış edir. Bölgü prosesi ilk bölgü və yenidən bölgü mərhələlərindən ibarətdir. İlk bölgü müəssisələr

səviyyəsində həyata keçirilir. Məhsul istehsal olunur və satılır. Satışdan daxil olan gəlir müəssisə səviyyəsində müxtəlif istiqamətlərdə bölüşdürülür.

Milli məhsul ilk bölgü prosesində iki yerə ayrılır. Birinci növbədə, milli məhsulun dəyərindən onun istehsalına sərf olunmuş material xərclərinin dəyəri çıxılır. Çünki başqa yolla istehsalı davam etdirmək mümkün deyil. Milli məhsulun bir hissəsi amortizasiya kimi çıxılır. Amortizasiya ayırmaları məhsul istehsalında sərf olunmuş əsas fondların dəyərindən ibarətdir. Hazırda amortizasiya müəssisənin sərəncamında saxlanılır və bütövlükdə əsas fondların bərpasına, yəni istehsala yönəldilir. Material xərclərinin dəyəri həmçinin bütövlükdə müəssisənin sərəncamında qalır və xammal, material, yanacaq və s. alınmasına sərf olunur. Bu zaman maliyyə münasibətləri kəsilir.

Milli məhsulun yerdə qalan hissəsi olan milli gəlir (müəssisələr səviyyəsində ümumi gəlir adlanır) maliyyə vasitəsi ilə iki hissəyə: əmək haqqı fonduna və xalis gəlirə bölünür. Əmək haqqı fondunun bir hissəsi əmək haqqı formasında fəhlə və qulluqçulara verilir və bu zaman maliyyə münasibətləri kəsilir, əmək haqqına vergilər və sosial sığortaya ayırmalardan ibarət digər hissə, mərkəzləşdirilmiş fondlara, daha doğrusu, dövlət büdcəsinə və pensiya fonduna yönəldilir və bu zaman maliyyə münasibətləri davam edir. Xalis gəlir əsasən iki hissədən ibarətdir: əlavə dəyər vergisi və mənfəət. Əlavə dəyər vergisi tamamilə dövlət büdcəsinə daxil olur. Mənfəətdən dövlət büdcəsinə vergi çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissə müəssisənin sərəncamında saxlanılır və müxtəlif məqsədlərə yönəldilir. Mərkəzləşdirilmiş fondlar vasitəsilə yenidən müxtəlif istiqamətlərdə bölgü həyata keçirilir.

Bütövlükdə milli gəlirin yenidən bölgüsü istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

➤ Sahələrarsı yenidən bölgü. Məlumdur ki, qeyri-istehsal sahələrində gəlir yaradılmır və əsas etibarilə dövlət büdcəsi, müəssisələrin maliyyəsi və kredit vasitəsi ilə istehsal sahələrinin pul gəlirləri səfərbərliyə alınır və yenidən bölüşdürülərək onların saxlanması üçün istifadə olunur.

➤ Ərazilərarsı yenidən bölüşdürmə. Bu bölgü forması regional maliyyə obyektini olmaqla ayrı-ayrı ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin

bərabərləşdirilməsi, onların daxili faydalı qazıntılarının və digər ehtiyatlarının mənimsənilməsi məqsədləri üçün istifadə olunmalıdır. Ərazilərarası yenidən bölgü əvvəllər dövlət büdcəsi, biznes maliyyəsi, xalq təsərrüfatı sahələrinin maliyyəsi, sığorta, kredit və digər alətlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Hazırda bu əlaqələr bir qədər məhdudlaşdırılmışdır və həmin bölgü forması indi əsasən dövlət büdcəsi, sabitləşmə fondları, sığorta və kredit vasitəsilə həyata keçirilir.

➤ Sahələr və təsərrüfatlararası yenidən bölgü. Hər hansı bir sahənin və ya təsərrüfatın inkişafı üçün büdcə və ya digər maliyyə həlqələri vasitəsilə maliyyə ehtiyatları yenidən bölüşdürülə bilər. Məsələn, uzun müddət kənd təsərrüfatının inkişafı üçün xeyli miqdarda vəsait yenidən bölüşdürülmüşdür. Eyni nazirlik daxilində müəssisələr arasında yenidən bölgü də bir qədər əvvəl geniş miqyasda tətbiq edilirdi. Əvvəllər nazirliklərdə mərkəzləşdirilmiş fondlar yaradılırdı və demək olar ki, müəssisələrarası yenidən bölgü prosesində nazirliklər hegemon rol oynayır. İndi bu bölgü üsulu ciddi surətdə məhdudlaşdırılmışdır. Nazirliklərdə bu fondların yaradılması qadağan olunmuşdur.

➤ Dövlətlərarası yenidən bölgü. Dövlətlərarası yenidən bölgü bir dövlətin digər dövlətə kömək göstərilməsi və ya digər məqsədlər üçün həyata keçirilir. Bu zaman beynəlxalq maliyyə mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət maliyyənin bölgü funksiyalarının həyata keçirilməsində ciddi nöqsanlara yol verilmiş, bölgü və yenidən bölgü prosesi ümumi qanunauyğunluqlarına görə yox, ayrı-ayrı şəxslərin, regionların mənafeyinə uyğun həyata keçirilmişdir. Yaxşı işləyənlərlə pis işləyən şəxslərə, müəssisələrə, regionlara heç bir fərq qoyulmamışdır.

Sahədaxili bölgüdə yaxşı işləyən müəssisələrin vəsaitləri əllərindən alınaraq pis işləyən müəssisələrin təsərrüfatsızlığının ödənilməsinə sərf edilmişdir. Bölgü normativlərinin müəyyən olunması üzrə demək olar ki, heç bir qanunverici normativ olmamışdır. Onlar müxtəlif müəssisələrin şəxsi hörmətindən və bəzi “neqativ xüsusiyyətlərindən” asılı olaraq ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən təsdiqlənirdi. Məsələn, hələ 1990-cı ildə bəzi müəssisələr mənfəətinin 70-80%-ni başqaları isə yalnız 10%-ni büdcəyə və yuxarı təşkilatlara verirdi. Bu da stimullaşma sistemində dağıdıcı təsir göstərir, onun rolunu heçə endirirdi. Ərazilərarası bölgü də həmçinin bu qayda ilə

həyata keçirilirdi. Əvvəla o zaman Azərbaycan keçmiş SSRI-nin tərkibində müstəmləkə şəraitində idi, respublikalardan isə mərkəzə axan və onlara əvəz olaraq qaytarılan vəsaitlərin yeganə kanalı yox idi. Bu vəsaitlər neçə-neçə kanallarla gedirdi və onlara vahid qaydada nəzarət etmək mümkün deyildi, çünki hər kanalın öz sahibi var idi və o bunu tənzimləyirdi. Digər tərəfdən, respublikalararası bölgü müəyyən olunmuş prinsiplərə uyğun həyata keçirilirdi və ümumiyyətlə, burada hər hansı bir qanunauyğunluq görünmürdü.

Əgər maliyyənin mühüm funksiyası kimi bölgü funksiyasını qəbul ediriksə, deməli bu vaxt nəzarət də olmalıdır: Hara, nə üçün, nə qədər və s. Çünki bölgü kortəbii, yaxud öz başına aparılmır. Məhz buna görə də nəzarət funksiyasını maliyyənin ikinci funksiyası sayırıq. Maliyyənin nəzarət funksiyası milli iqtisadiyyatda maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin elmi və nəzəri əsaslarını təşkil edir. Nəzarət funksiyası bölgü və yenidən bölgü münasibətlərini, pul fondlarının yaradılması və istifadəsini əhatə edir. Maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsində başlıca məqsəd maliyyə məsələləri üzrə qanunvericilik aktlarına əməl olunmasını, gəlirlərin düzgün yığılmasını, xərclərin öz məqsədləri üçün istifadə edilməsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Maliyyənin nəzarət funksiyası əsasən maliyyə orqanları vasitəsi ilə həyata keçirilir və milli iqtisadiyyatın bütün sahə və istiqamətlərini əhatə edir. Maliyyə nəzarətindən kənarında heç nə qalmır. Lakin iqtisadiyyatın idarə olunmasının diktatura recimi şəraitində maliyyənin mahiyyəti bayağılaşdırıldığı kimi, onun nəzarət funksiyası da lazımi səviyyədə aparılmamış və qiymətləndirilməmişdir. Nəzarət funksiyası adətən əməksiz gəlirlərin mənbəyinə, neqativ və xoşagəlməyən halların alətinə çevrilmişdir ki, bu da milli iqtisadiyyatın inkişafına olduqca mənfi təsir göstərmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq bu istiqamətdə də müəyyən addımlar atılır, maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi mexanizmi dəyişir. Lakin köklü tədbirlər görülməli, azad-demokratik iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun nəzarət funksiyasının mexanizmi yaradılmalıdır.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, maliyyə milli məhsul bölgüsünün ən mühüm alətidir və bununla əlaqədar o nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, o nə istehsalda, nə tədavüldə, nə də istehlakda iştirak etmir. Bəs cəmiyyətin inkişafına və istehsalın artırılmasına necə təəsir göstərir.

Bu suala cavab vermək üçün hər şeydən əvvəl, bölgü münasibətlərinin nəyə qadir olduğunu müəyyənəndirək. Məlum olduğu kimi, bölgü heç də istehsalın passiv nəticəsi deyil. O özü də fəal prosesdir və istehsala, həmçinin cəmiyyətin inkişafının bu və ya digər sahələrinə təsir göstərir. Məsələn, belə bir misala nəzər salaq. Tutaq ki, bizim kiçik bir müəssisəmiz var və orada 10 nəfər müxtəlif qabiliyyətə malik fəhlə işləyir. Müqayisə edək: ayın sonunda biz qazanılmış pulları (əmək haqqı hissəsini) onlar arasında eyni qaydada bölüşdürürük: ya da ki, hər kəsin əmək sərfini nəzərə alaraq müxtəlif səviyyələrdə bölüşdürmə aparırıq. Beləliklə, maliyyə vasitəsilə bir tərəfdən ölkənin inkişafında bu və ya digər ehtiyaclar pul vəsaitləri ilə təmin olunur, dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi prosesi maliyyələşdirilir, digər tərəfdən bölgünün təkmilləşdirilməsi, müxtəlif maliyyə tənzimləyiciləri vasitəsilə maddi maraq səviyyəsi yüksəldilir, inkişaf prosesi tənzimlənir, üçüncü tərəfdən isə maliyyə nəzarəti vasitəsilə nazirlik, müəssisə, təşkilat, birlik, əhali və digər idarəetmə subyektlərinin iqtisadi məsuliyyəti gücləndirilir.

Beləliklə, maliyyə yalnız milli məhsulun bölgüsündə iştirak edir və geniş təkrar təkrar istehsalın digər mərhələlərinə bölgü və nəzarət funksiyaları vasitəsilə təsir göstərir. Maliyyənin təkrar istehsala təsirini iki formada qiymətləndirmək olar: kəmiyyət və keyfiyyət təsiri. Kəmiyyət təsiri bölgü funksiyası ilə əlaqədardır və maliyyə ehtiyatları ilə milli iqtisadiyyatın pul vəsaitlərinə olan tələbatının necə ödənilməsi ilə müəyyən olunur. Maliyyənin kəmiyyət təsiri getdikcə artmaqdadır.

Maliyyənin keyfiyyət təsiri isə həm bölgü, həm də nəzarət funksiyası ilə əlaqədardır və bölgü nisbətlərinin nə dərəcədə optimal olması, maliyyə alətlərinin necə qurulması və nəzarətin nə səviyyədə aparılması ilə müəyyən olunur. Maliyyənin keyfiyyət təsiri adətən kəmiyyət təsirinə uyğunlaşdırılır. Keyfiyyət əlaqələri kəmiyyət parametrlərinə buxova çevrildikdə maliyyənin keyfiyyət təsirinin yüksəldilməsinə,

maliyyə alətlərinin və tənzimləyicilərinin rolunun artırılmasına, bölgünün səmərələşdirilməsinə, maliyyə nəzarətinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi fikir verilməlidir. Dövlətin iqtisadiyyatın işinə qarışmasında maliyyədən çox mühüm bir alət kimi də istifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliyyənin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət təsirinin yüksəldilməsi üzrə bir sıra tədbirlər görülür: maliyyə ehtiyatlarının xərclənməsi üzrə nisbətən səmərəli istiqamətlər seçilməsi üzrə cəhd göstərilir, vergilər, ehtiyatlar və s. kimi maliyyə tənzimləyicilərindən istifadə olunmağa başlanılır.

Maliyyə siyasəti – dövlətin maliyyə ehtiyatlarının toplanması, bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar həyata keçirildiyi tədbirlərin məcmusudur. Maliyyə siyasəti ictimai fəaliyyətin bütün tərəflərini əhatə edir.

Maliyyə siyasəti termini adətən maliyyə menecmenti ilə məşğul olan iqtisadçılar tərəfindən tətbiq edilir.

Maliyyə siyasətinin məqsədi – dövlətin mövcud sosial münasibətlər sisteminin möhkəmləndirilməsi və maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsidir.

Hər bir cəmiyyətdə dövlət öz vəzifə və məqsədlərini yerinə yetirmək, müəyyən nailiyyətlər qazanmaq üçün maliyyədən istifadə edir. Bu məqsədlərə nail olunmasında maliyyə siyasəti mühüm rol oynayır. Maliyyə siyasəti iqtisadi mənafeələrə aktiv təsir vasitəsidir.

Maliyyə siyasəti aşağıdakı həlqələrdən ibarətdir:

- Maliyyənin elmi cəhətdən əsaslandırılmış inkişaf konsepsiyasını hazırlanması;

Bu konsepsiya iqtisadi qanunların tələblərinin öyrənilməsi, təsərrüfatların inkişafının hərtərəfli təhlili, əhalinin tələbatının, istehsal münasibətlərinin və məhsuldar qüvvələrinin inkişafının perspektivlərinin müəyyən edilməsi əsasında formalaşır.

- Maliyyədən cari dövrdə və perspektivlə istifadə olunmasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi

Bu zaman maliyyə siyasətində irəli gələn məqsədə çatmaq yolları əsas götürülür, beynəlxalq amillər və maliyyə ehtiyatlarının mümkün olacaq artımı nəzərə alınır.

➤ Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün praktiki fəaliyyətin həyata keçirilməsi.

Qarşıya qoyulan məqsədlərin xarakterindən və həll olunması metodlarından asılı olaraq maliyyə siyasəti 2 yerə bölünür: Maliyyə strategiyası və maliyyə taktikası

Maliyyə strategiyası iqtisadi, siyasi və sosial strategiya ilə müəyyən olunan, iri-miqyaslı vəzifələrin həllini nəzərdə tutan, gələcək üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli maliyyə siyasəti kursudur. Maliyyə strategiyasının hazırlanması gedişində maliyyənin inkişafının əsas meylləri proqnozlaşdırılır, onlardan istifadə konsepsiyaları yaradılır, maliyyə münasibətlərinin təşkili prinsipləri müəyyən edilir.

Maliyyə siyasətinin formalaşması zamanı uzunmüddətli məqsədlərin seçilməsi və məqsədli proqramların tərtibi sosial iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərində maliyyə ehtiyatlarının təmərküzləşməsi üçün zəruridir.

Maliyyə taktikası cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində qarşıya çıxan məsələlərin maliyyə əlaqələrinin təşkili qaydalarının dəyişirilməsi. Maliyyə ehtiyatlarının yenidən qruplaşdırılması yolu ilə həll edilməsi məqsədini daşıyır. Maliyyə strategiyasının nisbətli sabitliyi şəraitində maliyyə taktikası çevik olmalıdır. Çünki sosial amil və iqtisadi şərait həmişə dəyişkəndir.

Maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafı sosial tərəqqiyə fəal təsir imkanına malik olması üçün dərin elmi əsaslandırma tələb olunur. Ancaq maliyyə siyasətini müəyyən edən bütün amillərin elmi cəhətdən öyrənilməsi həmin siyasətin nisbi müstəqillikdən obyektiv iqtisadi qanunlara tabe olmayan siyasətə çevrilməyəcəyinə təminat verə bilər.

Maliyyə siyasəti maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə və onun həcminin artırılmasına yönəldilməlidir. Maliyyə vəsaitinin sərfindən əldə edilən artım maliyyə siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasının nəzərə alınmaması vəsaitlərin dağılıq

yayılmasına, cəmiyyətin sosial tələbatının ödənilməsi üçün istifadə olunan mənbələrinin azaldılmasına gətirib çıxarır.

Maliyyə siyasətini hazırlayarkən konkret tarixi şərait nəzərə alınmalıdır. Nəzərdə tutulmuş və həyata keçirilmiş xərclərin maliyyə ehtiyatlarının həcmindən asılılığı aksiom kimi bütün səviyyələrdən olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən qəbul edilməlidir.

Maliyyə siyasəti qarşısında qoyulan tələblərin biri də onun hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesinə kompleks yanaşılmasına riayət edilməsidir. Yəni, maliyyə siyasətinin bütün həlqələri vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlərin razılaşdırılması, bir-birinə uyğunlaşdırılması, onların inkişafın müəyyən mərhələsinin aparıcı vəzifələrinin həllinə yönəldilməsi, iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissələri – maliyyə, kredit, əmək haqqı, qiymətqoyma siyasətinin çıx qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək istiqamətində yönəldilməsi.

Maliyyə siyasəti məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ölkə ərazisi üzrə səmərəli yerləşdirilməsində mühüm rol oynayır. O məqsədli proqramların maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunmasına, vəsaitlərin iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinə cəmləşməsinə, istehsalın səmərəliliyinin artması üçün stimulun yaranmasına, bütün regionların mütənasib inkişaf etməsinə və yerli xammaldan istifadəyə səbəb olur.

Son zamandar dövlətin həyata keçirdiyi maliyyə siyasəti keçid iqtisadiyyatında olan iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsinin problemlərinə dair nəşrlərin sayı getdikcə artır. Lakin bu məsələdə nəzəri fikirlərin vahidliyi əldə olunmamışdır.

Beləliklə, Qərbin görkəmli iqtisadçıları maliyyə siyasəti ilə bağlı dəqiq tərifi verməmişlər. Məsələn: Stenli Fişer, Rudiger Dornbus, Riçard Şmalenzi maliyyə siyasətini müstəqil anlayış kimi ayırmamışlar. Eyni zamanda onlar bu mövzunun tədqiqinə fiskal siyasət anlayışını genişləndirməklə yanaşırlar. Onlar yazırlar ki, fiskal siyasət dövlətin öz gəlir və xərcləri ilə bağlı qəbul etdiyi qərarları özündə təcəssüm etdirir. Analoci olaraq bəhs olunan problemləri digər əcnəbi iqtisadi məktəblərində də nəzərdən keçirirlər. Əsasən R.Kemrbell Makkonell və L.Stenli Vryu dövlət tərəfindən inflyasiyasız milli məhsulun və tam məşğulluğun təmin olunmasına yönəldilən dövlət xərc və vergi tutumlarının qaydaya salınması

dəyişikliklərini müəyyən edən maliyyə-büdcə və fiskal siyasətlərinin anlayışlarını eyni qəbul edirlər. Şübhəsiz, bu cür şərh maliyyə siyasətinin mahiyyətinin dərk olunmasında bir sıra qeyri-müəyyənliklərə səbəb olur. Maliyyə ehtiyatlarının onların bölüşdürülməsi və dövlət tərəfindən funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün ondan istifadə edilməsinin sabitləşdirilməsi üzrə dövlət tədbirlərinin mahiyyətini nəzərdə tutaraq istehsal münasibətlərinin və istehsal qüvvələrinin inkişafına maliyyə siyasətinin təsirinin effektivliyi və sosial istiqamətliliyi dövlətin ictimai-siyasi quruluşu və obyektiv iqtisadi inkişaf qanunauyğunluqları ilə müəyyən olunur. Lakin bu fikirlər marksist məktəbində fiskal siyasət dedikdə, burcua dövlətinin maliyyə tədbirləri anlayışı altında müəyyən sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olunması üçün dövlət gəlir və xərclərini tənzimlənməsi kimi başa düşülməsi yanlış olar. Bu zaman qeyd olunur ki, burada burcua dövlətinin iqtisadi funksiyalarının maliyyə aspekti öz əksini tapır.

Maliyyə siyasətinin mahiyyətini açmaq üçün Rusiya iqtisadçılarının fikirləri böyük rola malikdir. Professor V.V.Lavrov maliyyə siyasətini təhlil edərkən, onun istehsala nəzarət və uçotla, əməyin kəmiyyəti və əmtəələrin (mal və xidmətlərin) bölüşdürülməsi ilə əlaqəsini qeyd etmişdir. Digər iqtisadçı Levçuk istehsal artımında maliyyə siyasətinin böyük rolunu vurğulayarkən qeyd etmişdir ki, bu siyasət maliyyə ehtiyatlarından istifadəsi və bölüşdürülməsinin demokratik və mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edilməsini özündə birləşdirməlidir. S.Pavlov da bu sahədə maraqlı fikirlər yürütmüşdür. O dövlət tənzimlənməsi işində kredit və maliyyə anlayışlarının ayrılmazlığından irəli gəlir və maliyyə-kredit siyasətinin dövlətin həqiqi maliyyə iqtisadi vəziyyətinin maliyyə-kredit sisteminin yenidən qurulmasının istiqamət və metodları, habelə iqtisadiyyatın islahatlaşdırılması probleminin həllinə dair yeni yanaşmalar ilə əlaqələndirir. Şeremetyev isə bu məsələni «SSRI-nin maliyyəsi» əsərində tam təhlil etmişdir. Onun tərkibindəki iki məna verir:

- Maliyyədən istifadə sahəsində dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi;
- Maliyyənin mərkəzləşdirilmiş dəqiq ifadəsi kimi;

Maliyyə siyasəti ikinci halda, dövlətin iqtisadiyyatının daxilində baş verən maliyyə proseslərini nəticələndirir. Beləliklə, maliyyə siyasətinin yuxarıdakı şərhlər aşağıdakı əsas məqsədləri ilə sübut edilir.

- Maliyyə ehtiyatlarının istifadəsinin effektivliyinin və həcmnin artımı;
- İqtisadiyyatın yenidən qurulması və sağlamlaşdırılması. İkinci qrup istehsal sahələrinin ümumi həcmdə payının artırılması, ÜDM-a xərclərin (sərflərin) azaldılması, pul tədavülünün növbəliliyinin təmin olunması və s.

- Kənd təsərrüfatı və digər sənaye sahələrinin inkişafı əsasında əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunması;

Digər iqtisadçılar maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin başqa məqsədlərini də ayırmışdır. Belə ki:

- inflyasiya tempinin aşağı salınması;
- iqtisadi tsikllərin hamarlaşdırılması və s.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, maliyyə siyasəti dedikdə, vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə maliyyə ehtiyatlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi başa düşülür. Beləliklə, maliyyə siyasətinin qarşısına qoyulan məsələlərdən nəticə çıxaran qabaqcıl iqtisadçılar onu 3 formaya bölürlər: iqtisadi artım siyasəti, sabitləşdirmə siyasəti və işgüzar fəallığın məhdudlaşdırılması siyasəti.

Birincidə məşğulluğun səviyyəsinin qaldırılmasına və ÜDM-un faktiki həcmnin yüksəldilməsinə yönəldilmiş maliyyə tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur. Bu stimullaşdırmış maliyyə siyasətinə daxildir: dövlət xərclərinin artırılması və vergi yüklərinin azaldılması.

Başqa sözlə desək, hal-hazırda balanslaşdırılmış büdcə varsa, onla maliyyə siyasəti enmə və depressiya müddətində büdcə kəsiri istiqamətində hərəkət etməlidir.

Beləliklə, maliyyə siyasətinin gerçəkləşdirilməsi 3 mərhələdə aparılır:

- maliyyənin elmi cəhətdən əsaslandırılmış inkişaf konsepsiyalarının işlənilib hazırlanması;

- gələcək və cari dövr üçün maliyyədən istifadənin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, yəni maliyyə siyasətinin strategiya və taktikasının işlənilib hazırlanması;

- qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün istiqamətləndirilmiş praktiki hərəkətlərin (addımların) fərdi olması.

Təbiidir ki, maliyyə siyasətinin iqtisadiyyata birbaşa təsiri üçüncü mərhələdə başlayır, lakin iki mərhələnin tərkibi ilə müəyyən edilir. Amma bu mexanizm qismən doğrudur. Belə ki, maliyyə tənzimlənməsinin bütün imkanlarını nəzərə almır.

1.2. Maliyyə xidmətləri bazarının maliyyə vasitəçiliyi sisteminin fəaliyyətində rolu

Bazar infrastrukturunu iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi, iqtisadi funksiyaları yerinə yetirmək üçün (ehtiyatların optimal akkumulyasiyası və onlardan təsərrüfat fəaliyyəti məhsulları istehsal etmək kimi) imkan və şərait yaradır. Öz mənşəyi və ya təbiəti nöqtəyi – nəzərindən, bazar infrastrukturunu canlı orqanizm kimi iqtisadi sistemə nüfuz etmiş və onun fəaliyyətini təmin edən institutların bütöv bir kompleksi kimi çıxış edir. Onun spesifik məzmunu, sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərdiyi bazarların xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Məsələn, əmtəə və xidmətlər bazarının tərkib hissəsinə əmtəə bircaları, yarmarkalar, çoxsaylı firmalar, marketinq və digər təşkilatlar daxildir. Maliyyə bazarı əsasən pul, kredit və qiymətli kağızlar bazarından ibarətdir.

Bütövlükdə, bazar infrastrukturunu, ən müxtəlif meyarlar əsasında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən sərbəst bazarlardan ibarətdir.

Istehsalçıdan istehlakçıya kimi əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən ayrı-ayrı müstəqil qarşılıqlı əlaqəli bazarların və idarəetmə strukturlarının məcmusu bazar infrastrukturunu formalaşdırır.

Əmanət və investisiyanın artımı cəmiyyətin fiziki aktivlərinin artmasını xarakterizə edən bir göstəricidir. Əmanətlə investisiyanın çox sıx qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Investisiya ümumi formada ümumi istehsalın həcmində istehlak şeyləri istehsalına nisbətən artdığını əks etdirir. Maliyyə bazarı o ölkədə daha çox inkişaf edir ki, həmin ölkədə əmanətlər və investisiyalar daha çox etibarlı olur. Müxtəlif dövrlərdə dünya ölkələrində və Azərbaycanda əmanət və investisiyaların Ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi əsas göstərici hesab olunur. Cəmiyyətin iqtisadi aktivləri artsa belə, həmin aktivlər istehsal prosesinə, xidmət sahələrinə və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməzsə, cəmiyyət üçün lazım olan

məhsul istehsal edilməyəcək, xidmət göstərilməyəcək əlavə iş yeri açılmayacaq, budcəyə vəsait daxil olmayacaq, həmin aktivlər dövriyyədən çıxarılacaq, pul qıtlığı yaranacaq, əlavə emissiya ediləcək və inflyasiya artacaqdır. Ona görə də əmanətləri investisiyaya yönəltmək üçün maliyyə bazarının mövcudluğu zəruridir.

Maliyyə sistemi tərəfindən həyata keçirilən maliyyə resurslarının akkumulyasiyası və yerləşdirilməsi prosesi, maliyyə bazarlarının funksional olması, fəaliyyət göstərməsi və maliyyə institutlarının fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Maliyyə institutlarının vəzifəsi, vəsaitlərin vəsait sahiblərindən borc alanlara keçməsinə daha effektiv təşkil etməsi olduğu halda, maliyyə bazarının vəzifəsi maliyyə resurslarının alıcıları və satıcıları arasında maliyyə aktivlərinin alqı-sarqısını və öhdəliklərinin təşkil olunmasıdır.

Maliyyə-kredit institutları istehsal müəssisələri arasında vasitəçi olmaqla yanaşı maliyyə-kredit resurslarının dövriyyəsinin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynayaraq, bütün kommersiya fəaliyyətinin katalizatoru kimi çıxış edirlər. Sığorta kompaniyaları, investisiya fondları, kommersiya bankları və bu resursların daha çox səmərə verən və krediti ödəmə qabiliyyəti yüksək olan iqtisadiyyat sahələrinə istiqamətlənməsinə imkan yaradır.

Ölkənin maliyyə bazarlarının açıqlılıq səviyyəsi dünyanın sənaye cəhəddən inkişaf etmiş ölkələrinə xas olan səviyyəyə sox yaxınlaşmalıdır. Əksər dövlətlərdə gedən bu liberallaşdırma prosesi maliyyə institutların, o cümlədən birja mərkəzlərinin inkişafını üstələyib. Qloballaşdırma şəraitində xarici birja birləşmələri MDB bazarlarına böyük maraq göstərir. Bununla əlaqədar qərb birja strukturlarının digər ölkələrin emitentlərinin fəal şəkildə cəlb edilməsi faktlarını təsdiq etmək olar. Buna görə də bu ölkələr üçün regional inteqrasiyanın əhəmiyyəti yüksəkdir, çünki qloballaşdırmanın mənfi nəticələrinin bir qədər neytrallaşdırılmasına, bu və ya digər bölgənin təbii daxili mühitinin qorunub saxlanılmasına, zəif yerlərin örtülməsinə və regional spesifikanın rəqabətlik üstünlüyünə çevrilməsinə kömək edəcək. Bu kimi ölkələr üçün inteqrasiya demək olar ki, daxili məkanın daha güclü rəqiblərdən qorunması və yalnız liderlərin marağına oynayan beynəlxalq “oyun qaydaları”nın

yayılmasının qabağının alınması üçün yeganə legal üsuldür. Bunların hamısı MDB-nin zəifləmiş və özünə dünya maliyyə sistemində layiqli bir yer tutmaq üçün dünya maliyyə mərkəzlərilə rəqabət aparmağa çətinlik çəkən bazarlar üçün çox önəmlidir. Bu ölkələrin hər birinin inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarına xas olan geniş alət çeşidinə malik, tutumlu və inteqrasiya etmiş milli maliyyə bazarı olmalıdır. Bu kimi bazarlar inkişaf etmiş ölkələrdə on illərlə formalaşsınsa, burada həmin bazarların yaradılması qısa müddət ərzində keçirilməlidir, çünki onların qarşısında duran məqsədlərin öhdəsindən təkbaşına deyil yalnız birlikdə gəlmək mümkündür. Belə olduğu halda bu ölkələrin birjalarının daha sıx əməkdaşlığa və onların işlərinin koordinasiya edilməsinə tələbatı artıraraq, dövriyyələrin artması və likvidliyin yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər.

Hal-hazırda birja institutları regional maliyyə əlaqələrinin qaydaya salınması üçün zəruri texnoloji imkanlara sahibdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, birjaların fəaliyyətində artıq inteqrasiyaya ciddi bir meyl var və bu meyl maliyyə bazarlarının böyüdülməsi və likvidliyin artırılması məqsədilə birləşmə zərurətilə bağlıdır. Çoxsaylı beynəlxalq və regional birja birlik, ittifaq və alyansların, daha dəqiq desək Beynəlxalq birjalar assosiasiyasının (BBA) bir araya gəlməsi bunun əyani sübutu ola bilər. Onların üzvləri-birjalar güclü potensiala malikdir ki, bu potensial bazarların inteqrasiyası üçün istifadə oluna bilər. BBA-nın təsis edilməsinin özü bu birjaların maliyyə bazarlarının obyektiv olaraq birləşmək zərurətindən irəli gəlib. Həmtəsisçilərindən biri BBVB olan Assosiasiyanın əsas məqsədi vahid birja məkanının formalaşdırılması və qərb birja meydançaları ilə bərabərhüquqlu əməkdaşlığın qurulmasıdır. Bu işə öz növbəsində Birlik ölkələri iqtisadiyyatlarının müasirləşdirilməsi məsələsinin həllənməsini tezləşdirəcək və beynəlxalq bazarda onların rəqabətliyini artıracaq. Gələcəkdə vahid bazar mexanizminin yaradılması MDB ölkələrinin ən dinamik inkişaf edən dünya regionlarının sırasına durmaq üçün önəmli bir zəmini olacaq.

Bir sıra MDB ölkələrinin BBA-dakı əməkdaşlığını Birlik ölkələrinin bank və inkişafda olan real sektorunun kreditləşdirilməsində “qərb pulları”nın üstünlük alternativini kimi qəbul etmək olar. 2008-ci ildən bəri dünya iqtisadiyyatında cərəyan

edən maliyyə böhranı daxili pul bazarlarının dünya bazarları ilə bağlılığı şəraitində Rusiyanın bank sistemində çox ciddi zərbə vurub. Bu faktlar bizi milli pul bazarların zəif olması haqqında fikirləşməyə vadar edir və bu zəifliyi onların inkişafı, həmçinin regional inteqrasiya vasitəsilə aradan götürülməsi olduğunda inandırır. Qeyd etmək lazımdır ki, BBA himayəsi altında birinci növbədə elektron ticarət sistemlərinin birləşməsinə dair layihələr işlənib hazırlanır. Bu layihələrin icrası gələcəkdə inteqrasiya etmiş pul bazarının təşkilini, qarşılıqlı məzənnələrin, milli valyutaların alqı-satqısı üzrə əməliyyatların keçirilməsini və qarşılıqlı ödənişlərin təmin edilməsi məsələlərin həllini mümkün edəcək. Müasir elektron və internet-texnologiyaların istifadəsi bu prosesi xeyli asanlaşdırır. Nəzərə alsaq ki, banklararası bazarın mütəşəkkil forması eyni zamanda bir neçə danılmaz üstünlüyə malikdir. Onda bunların arasında əməliyyatların mərkəzləşdirilməsi, bank və onların müştəriləri üçün bazarlara eyni hüquqa malik olan və demokratik daxilolma imkanlarının verilməsi, əqdlərin aparılmasının texniki standartlaşdırılması və unifikasiyası, eləcə də zəmanətli ödənişlərin həyata keçirilməsini qeyd etmək olar. Bundan əlavə birja ticarəti dövlət tərəfindən tənzimlənmə və eyni zamanda bir neçə milli maliyyə bazarının monitorinqinin aparılması üçün çox rahat bir mexanizmdir.

MDB ölkələrinin əsas birjalari arasında üfüqi əməkdaşlığın inkişafını inteqrasiya etmiş maliyyə bazarının yaranmasının birinci mərhələsi hesab etmək olar. Bu mərhələdə BBVB artıq MBVB, KASE, MoldSE və TBVB kimi birja institutları ilə ikitərəfli memorandum və razılaşma imzalayıb. Həmin sənədlərə əsasən tərəflər bu birjaların təmsil etdiyi ölkələrin maliyyə bazarlarının inkişaf etməsi, onların fəaliyyət göstərməsi üçün mexanizmlərinin yaxınlaşdırılması üçün şəraitin yaradılması və inteqrasiya etmiş vahid birja məkanının formalaşması məqsədilə strateji əməkdaşlıq haqqında razılaşmaya gəliblər. Bu razılaşmalar, ən əvvəl cari məlumat və analitik materialların, həmçinin birja sistemlərinin texnoloji standartlarının aktiv informasiya mübadiləsini nəzərdə tutub. Eləcə də hərracların texnoloji bazası və ödənişlərin unifikasiyasının imkanları öyrənilir. O cümlədən, MDB-nin bir sıra iri birjalari əsasında milli maliyyə mərkəzləri fəaliyyətinin müasirləşdirilməsi ehtimal oluna bilər. Bu mərkəzlər vahid birja pul bazarının

təşkilatçısı qismində çıxış edə bilər və onların iştirakçıları nəinki kommersiya bankları, hətta mərkəzi banklar da ola bilər. Hərracların milli istifadəçiləri vahid birja pul bazarına daxilolma imkanını məhz öz birjalarının üzvləri kimi ala bilsin. Texnoloji baxımdan birləşmiş sistemin inzibatçı məsuliyyətinin razılaşdırılması tələb olunur. Bu rolunu birjalardan biri və ya ayrıca müvəkkil edilmiş bir təşkilat yerinə yetirə bilər. Onun öhdəsinə çoxtərəfli hərracların təmin edilməsi, milli ticarət meydançalarında keçirilən əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların aparılması, hərrac təşkilatçıları və onların iştirakçılarının son netto-öhdəliklərinin formalaşdırılması daxildir. Eyni zamanda risklərin minimuma salınması üçün “ödəniş-təchiz” universal prinsipindən faydalanmaq daha üstün sayılır, çünki ilkin mərhələdə bu prinsip istifadəçilər üçün bağlanmış əqdlərin icra olunmasının zəmanətidir. Fikrimizcə, bu gün beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın alternativini mövcud olmayan halda, MDB ölkələri çərçivəsində də iqtisadi inteqrasiyanın alternativini yoxdur, bu da güclü birja birləşməsinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Bütün ölkələrdə birja sənayesi mühüm dəyişikliklərə məruz qalıb. Bu dəyişikliklər yeni bazarların mənimsənilməsi, yeni alətlərin tətbiq edilməsi, birjaların konsolidasiyası və möhkəmlənməsilə bağlıdır. Birja institutlarının inkişafı meyillərindən biri bu birjaların beynəlmiləl olmasıdır. Göstərilən bu proseslərin səbəbləri milli bazarlar səviyyəsində birja biznesinin qloballaşdırılması və konsolidasiyasının kəskin şəkildə sürətləndirilməsində görünür. Birjalar milli çərçivələrdən kənara çıxıb artıq öz xidmətlərini xarici bazarlarda təklif edirlər. Broker elektron sistemlərilə rəqabətliyə girərək, hazırkı zamanda birjalar üzvlük haqqları hesabına fəaliyyət göstərən ənənəvi iş formasından imtina edirlər. Bu qurumlar əsas etibarilə qlobal maliyyə bazarlarına çevrilirlər.

Birja ticarət sistemlərinin inteqrasiyası üzrə planların əsası ölkəmizin maliyyə və bank sektorlarının dinamik inkişafı təşkil edir. Respublikamızın iqtisadiyyatı çox sürətlə inteqrasiya edir. Buna görə də inteqrasiya istiqamətində hərəkət etmək üçün ən yararlı bazar qonşu dost ölkənin maliyyə bazarıdır. BBVB-nin Tbilisi Banklararası Valyuta Birjası ilə tərəfdaşlıq haqqında imzaladığı Saziş buna dəlalət edir. Birjalararası əməkdaşlıq və müvafiq olaraq xarici valyutalar və pul bazarının alətləri

ilə elektron ticarətin aparılması prinsiplərinə dair danışıqlar davam edir. Lakin BBVB elektron ticarəti və hesablaşma sistemlərinin inkişafı məsələlərində TİCEX-ə məsləhət dəstəyi verməyə artıq başlayıb. Eləcədə tərəflər ticarət sessiyalarının keçirilmə qaydalarının eyniləşdirmə imkanlarını öyrənir və ticarət-hesablaşma sistemlərinin inteqrasiya etmiş və ya vahid interfeys yaradılmasının məqsədəuyğunluğunun öyrənməsini planlaşdırır. Tbilisi Banklararası Valyuta Birjası ilə tərəfdaşlıq haqqında imzalandığı Sazişə əsasən birgə illik proqram hazırlanıb ki, buna müvafiq olaraq 2008-ci ilin sonuna BBVB və TİCEX öz ticarət sistemlərinin inteqrasiyası üzrə təkliflər hazırlamalıdırlar. Burada söhbət təkcə bir üstünlük təşkil edən mərkəzin yaradılmasından deyil, elə bir inteqrasiya etmiş ticarət sistemindən gedir ki, o sistem eyni zamanda bir interfeysdə həm milli bazarlarda aparılan əməliyyatları əks edəcək, həm də operatorlara bir bazardan o biri bazara əməliyyat aparmaq imkanını verə bilər. Gələcəkdə, milli birjaların ticarət sistemləri inteqrasiya etdikdə, kommersiya bankları likvidliyi nəinki öz ölkələrində idarə edə biləcəklər, onlar həmçinin ölkələrarası əqdlər bağlamağa nail olacaqlar.

Azərbaycan maliyyə bazarının formalaşmasında maraqlı olan digər birjalarla tərəfdaşlıq əlaqəsi qurmağa hazırdır. Bakı Banklararası Valyuta Birjası Moldova Fond Birjası ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlığa dair razılaşma əldə edib. Tərəflər birja əməliyyatları ilə bağlı risklərin idarəedilməsi sahəsində aktiv təcrübə mübadiləsi aparmaq, həmçinin beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrin yaradılması istiqamətində birgə tədbirlər həyata keçirmək niyyətindədirlər. Bağlanmış tərəfdaşlıq Sazişinin bir sıra bəndi iki ölkənin maliyyə bazarlarının inkişafına aid mütəmadi informasiya mübadiləsini, eləcədə maliyyə xidmətləri bazarının müxtəlif seqmentlərinin vəziyyəti üzrə monitoring və təhlilini, o cümlədən əsas emitent və investorlara aid məlumatın mübadiləsini nəzərdə tutub. Hal-hazırda Bakı Banklararası Valyuta Birjası Ukraynanın birja institutları ilə ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafına dair planları nəzərdən keçirir.

Fikrimizcə, GUAM ölkələri maliyyə bazarlarının milli birjalar vasitəsilə inteqrasiyası maliyyə bazarlarının inkişafı üçün əlavə bir təkan olacaq, həmçinin milli iqtisadiyyatların dünya bazarına inteqrasiyasını sürətləndirə bilər. Bu baxımdan vahid

regional birjanın formalaşması modeli Avropa və dünya bazarlarına inteqrasiya üçün institusional bir baza kimi baxıla bilər. Ölkəmizin maliyyə bazarı BBVB-nin simasında Qara Dəniz-Xəzər regionunda inteqrasiya layihələrinin iştirakçısı olmağa hazırdır. Qeyd etmək lazımdır ki, elektron birja ticarətinin texnoloji üstünlükləri maliyyə sahəsi və korporativ sektorun inkişafına əlavə impuls verib. Region miqyasında isə milli iqtisadiyyatın ən yüksək inkişaf templəri müvafiq olaraq maliyyə bazarı likvidliyinin artmasına əlavə stimül verir. Likvidlik və Azərbaycan maliyyə bazarının yeni cizgiləri regional səviyyədə daha çox sərbəst mövqelərə iddia etmək imkanı verir. Azərbaycan get-gedə kreditor ölkəsi roluna iddia edən ölkəyə çevrilir. Bakının getdikcə artmaqda olan iqtisadi qüdrəti onun regional maliyyə mərkəzi mövqeyinə real bir iddiaçı qismində baxılmasına ixtiyar verir.

Maliyyə xidmətləri bazarı iqtisadi atrımı təmin edən pul kapitalının hərəkətində mühüm rol oynayır.

Lakin, təəsüflər olsun ki, elmi-iqtisadi ədəbiyyatda, maliyyə xidmətləri bazarının formalaşması və inkişafının ən mühüm aspektləri, bir bütöv sistem kimi, lazımı dərəcədə işıqlandırılmamışdır. Belə ki, bu bazar, fraqmentar olaraq, - bank, sığorta və investisiya seqmentləri baxımından tədqiq olunur.

Bununla bərabər, bazarda olan proseslərin yüksək dinamikası maliyyə xidmətləri bazarının sistemli yanaşma və metodoloji ələtlət toplusu istifadə etməklə kompleks şəkildə tədqiq edilməsi və öyrənilməsinə ehtiyac yaradır.

Bir çox keçid dövrü yaşayan ölkələrdə islahatlar başlayan gündən indiyədək, maliyyə bazarında dəyişikliklər prosesi birmənalı və məqsədyönlü olmamış və bu da, bu mövzunun aktuallığını təyin edir və maliyyə bazarı strukturunda maliyyə xidmətlərinin mahiyyəti və inkişaf tendensiyalarının tədqiqi və öyrənilməsinə zərurət yaradır.

Azərbaycanda həyata keçirilən ictimai və iqtisadi dəyişikliklər xidmətlər sisteminin sürətli və hərtərəfli inkişafını nəzərdə tutur; sosial-mədəni, məişət, intellektual, işguzar və s.

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında, habelə, istehsalının səmərəliliyinin artırılmasında, bazarın böyük həcmdə azad kapital səfərbər etmək və onu dövriyyəyə buraxmaq bacarıqı xüsusi rol oynayır.

Burada söhbət, maliyyələşdirmə və investisiya qoyuluşları mexanizmlərinin müxtəlifliyi və maliyyə xidmətləri bazarının professional iştirakçıları tərəfindən investora maliyyə xidmətlərinin təqdim olunmasından gedir.

Iqtisadi ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunan, lakin, təəssüf ki, hələ də lazımı dərəcədə təyin və tərif verilməmiş kateqoriyalar var ki, bunlar, "Maliyyə xidməti" və "Maliyyə xidmətləri bazarı"

Uzun müddət, iqtisadi ədəbiyyatda yalnız "maliyyə bazarı" anlayışı mövcud idi ki, bu da, pul kapitalı hərəkətilə bağlı olan proseslərin dərk edilməsini məhdudlaşdırırdı.

Qanunvericilik baxımından, maliyyə xidmətləri bazarında həyata keçirilən fəaliyyətlər normativ aktlarla rəqlamentləşdirilmişdir.

Bir çox ölkələrin qanunvericiliklərində, "maliyyə xidməti" deyərəkən, üçüncü şəxslərin maraqları üçün, öz, yaxud, həmin şəxslərin, bəzi hallarda isə, hətta, digər tərəflərin maliyyə aktivlərinin cəlb olunması hesabına və gəlir əldə etmək, yaxud, maliyyə aktivlərin real dəyərini saxlamaq məqsədilə maliyyə aktivlərilə həyata keçirilən əməliyyatlar nəzərdə tutulur.

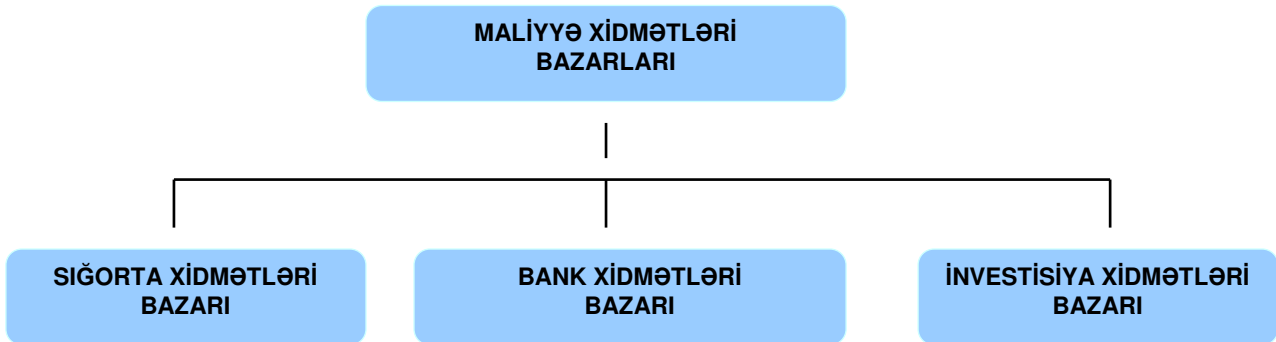
Belə ki, maliyyə xidmətləri bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, sığorta xidmətlərinin və qiymətli kağızlar bazarında xidmətlərinin təqdim olunması, qiymətli kağızların maliyyə icarələri (lizinq) və əsaslı idarə olunması müqavilələrinin reallaşması və digər maliyyə xidmətlərindən ibarətdir.

Şübhəsiz ki, maliyyə bazarı vəsaitlərin pul kapitalına transformasiyasında unikal rol oynayır. Lakin, pul kapitalının yerləşdirilməsi formaları və üsullarının mürəkkəbləşməsi, bu kapitalın sahiblərinə xidmət etməyə yönəlmiş yeni, xüsusi peşəkar fəaliyyətlərinin, habelə, "maliyyə xidmətləri" adlanan yeni kateqoriyanın meydana gəlməsinə gətirib çıxartdı. Tədqiq olunan anlayışlar çoxsaylı hüquqi

təzahürlər elementlərindən biridir. Beləliklə, maliyyə xidmətlərinin strukturunu belə təqdim etmək olar:

Sxem 1.

MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ BAZARININ STRUKTURU

Maliyyə xidməti – hüquqi və fiziki şəxslərin bank, sığorta və investisiya bazarlarında vəsaitlərin pul kapitalına transformasiya olması, habelə, digər maliyyə xarakterli xidmətlərlə bağlı sosial-iqtisadi kateqoriyadır.

Maliyyə xidmətləri obyektləri – xidmətin meydana gəlməsinə səbəb olan qiymətli kağızlar, sığorta polisi, qeyri-nağd hesablamalar, bank kreditləri və s-dir.

Maliyyə xidmətləri subyektləri – maliyyə bazarının iştirakçılarıdır; bir tərəfdən, sifarişçilər (yəni, maliyyə xidmətlərinin istehlakçıları), digər tərəfdən isə, maliyyə xidmətlərini təqdim edən maliyyə təşkilatları (hüquqi və fiziki şəxslər).

Məntiqi olaraq ehtimal etmək olar ki, maliyyə xidmətlərinin alqı-satqısı maliyyə xidmətləri bazarında həyata keçirilməlidir. Lakin, fikir vermək lazımdır ki, iqtisadi tarixdə "maliyyə xidmətləri bazarı" məhfumu ayrıca qeyd olunmamış, yalnız, "maliyyə bazarı" anlayışının tərkib hissəsi olmuşdur.

Maliyyə bazarın müəyyən olunması üçün, öncə, maliyyə bazarının tərifini vermək və onun sərhədlərini təyin etmək lazımdır.

Digər tədqiqatçılar, maliyyə bazarının maliyyə aktivləri bazarı kimi qəbul etməkdən ibarət olan bir yanaşma təklif edirlər ki, burada, maliyyə bazarının

elementlərini qızıl və digər qiymətli metallar, milli valyuta, xarici valyuta, ssuda kapitalı (kreditlər), qiymətli kağızlar təşkil edir.

Bu müəlliflər, maliyyə bazarının tərkib hissələrini milli vəsaitlər bazarı və fond bazarını hesab edirlər.

Maliyyə xidmətlərini iqtisadi münasibətlərin spesifik sistemi kimi nəzərdən keçirərkən onların iqtisadi meyarlar əsasında təsnifləşdirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Bu kriteriyaları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup maliyyə xidmətlərinə bir iqtisadi təzahür kimi, ikinci isə, funksional aspekt baxımından yanaşma üzərində qurulub.

Maliyyə xidmətlərinin iqtisadi məzmununa görə təsnifləşdirilməsi vəsaitlərin pul kapitalına transformasiyası meyarlarına əsaslanıla bilər. Maliyyə hüququ və iqtisadi məzmun baxımından, maliyyə xidmətlərini 3 qrupa ayırmaq olar:

- Sığorta xidmətləri;
- Bank və digər maliyyə xidmətləri (sığortadan başqa);
- İnvestisiya xidmətləri (qiymətli kağızlar bazarında xidmətlər).

Hal-hazırda, Azərbaycanda, iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə, bütün xidmət sahələrində inkişafa ehtiyac var. Hər bir ölkənin gələcək dinamik inkişafı və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, xidmət sahələri şəbəkəsinin, xüsusilə də, bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətində müəyyən edici rol oynayan sektor və sab-sektorların davamlı genişlənməsindən keçir. Maliyyə xidmətləri bazarını tədqiq edərkən, təkcə sistem əlaqələri deyil, həmçinin bazarın institusional strukturunu da nəzərə almağa zəmin yaradan institusional bir yanaşma tətbiq etmək lazımdır.

II FƏSİL. MALIYYƏ VASITƏÇİLİYİ SISTEMİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İnteqrasiya şəraitində maliyyə resurslarının hərəkəti

Hal-hazırda dünyada getdikcə dərinləşən beynəlxalq əmək bölgüsü nəticəsində kooperasiyalaşdırma bazasında fəaliyyət göstərən ümumdünya təsərrüfatında ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin və asılılığının çoxcəhətli və mürəkkəb güclənməsi prosesi baş verir. Qloballaşdırma özü-özündə müxtəlif alternativləri və variantları birləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda, biristiqamətli və imperativ prosesdir. Bu proses istehsal və qeyri-istehsal sahələrində, mədəniyyətdə, informatikada əldə edilən nailiyyətlərin törəməsi olmaqla yanaşı, onun öz tarixi kökləri də vardır. Bu prosesin qiymətləndirilməsində ictimai fikirin müxtəlifliyi o qədər dərinidir ki, onun bir sistem kimi nəzərdən keçirilməsi mümkün olmur.

Maliyyə stabilləşdirilməsi probleminin mürəkkəbliyi maliyyə axınlarının müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Onların birinci hissəsini əmtəə axınlarının hərəkətini əlaqələndirən və təsərrüfatın ödəmə dövryyəsinə xidmət edən pul vəsaitləri təşkil edir. Məhz əmtəə və maliyyə axınlarının ahəngdarlığının təmin edilməsi təsərrüfatlarda maliyyə tarazlılığını müəyyənləşdirir. Yəni, təsərrüfatda maliyyə tarazlığı – təsərrüfatların elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman maliyyə axınları cəmiyyətin bütün sferalarının dinamik inkişafına maneçilik törətmir.

Maliyyə axınlarının digər bir hissəsi nisbətən yeni fenomendir və onun mənası pul vəsaitləri maliyyə və əmtəə bazarlarında müstəqil pul aktivləri kimi iştirak etməklə istənilən digər aktivlərə də gəlir gətirə bilər. Maliyyə axınlarının bu hissəsinin real həyatda meydana gəlməsi təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə əlaqələrinin əhəmiyyətinin artdığını nəticəsidir. Burada istehsal sferası ilkin, baza kimi çıxış edir, onun üzərində isə maliyyə sferası üstqurum kimi yerləşir. Maddi istehsalın əsasında ilkin element durur ki, bu da özündə istehsal sisteminin təşkilati və maddi-texniki təminatını birləşdirən istehsalın özü və istehsalın nəticələrinin istehlakçılara çatdırılması prosesidir. Eyni zamanda, maliyyə sistemində pul axınları istehsal

sferasında maddi qiymətlilərin hərəkətini əks etdirir. Qiymət isə onlar arasında uyğunluq miqyasını müəyyənləşdirir. Belə ki, qiymətlərin dəyişməsi həm maddi, həm də maliyyə axınlarının intensivliyinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Qiymətlər həm istehsal dövlət və ya hər hansı bir korporasiya tərəfindən inhisarlaşdırıldıqda direktiv qaydada, həm də maddi axınların intensivliyi hər hansı bir səbəbə görə dəyişdikdə vasitəli yolla təyin edilə bilər. Maddi axınların intensivliyinin dəyişməsi iki səbəbə görə – ya istehsalın yeni istehsal gücləri hesabına genişləndirilməsi, ya da yeni qabaqcıl texnologiyanın tətbiq edilməsi hesabına baş verir. İstehsalın tənzimlənməsi onun inkişafını modernləşdirən və kapital qoyuluşunu həyata keçirən maliyyə altsistemi vasitəsilə həyata keçirilir. İstehsal proseslərinin inkişaf qiymətləndiricisi kimi çıxış edən gəlirlilik idarəetmənin keyfiyyətini xarakterizə edir.

Dövlət maliyyə sisteminin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri də gəlir və xərclərin tarazlığını təmin etməkdir. Bu, ilkin olaraq büdcə proqnozlaşdırılarkən özünü göstərir. İqtisadiyyatın ümumi tarazlığına uyğun dövlət büdcəsi tənzimlənərkən ümumi iqtisadi tarazlığın planlaşdırılması vacibdir. Bu da maliyyə sistemində yeniliyin tətbiqi kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində müsbət qiymətləndirilməlidir. Maliyyə tarazlığının tətbiqi elmi anlamda dövlət büdcəsində və bütövlükdə iqtisadiyyatda müsbət göstəricilərin əldə edilməsinə bilavasitə şərait və imkan yaradır.

Maliyyə tarazlığı iqtisadi tarazlığa nail olmaq üçün istifadə edilir. Maliyyə tarazlığı ümumi iqtisadi tarazlığı təmin etməyə yönəlmirsə, onda bu siyasət öz əhəmiyyətini itirir. Belə ki, dövlət hər hansı iqtisadi tədbiri dövlət maliyyəsi vasitəsilə həyata keçirir. İqtisadi tarazlığa malik olan ölkələrdə maliyyə problemləri sadə olur və bu problemlərin həlli yolları da asan olur.

Maliyyə sistemində daxil olan dövlət maliyyəsinin, demək olar ki, 60-70%-ni dövlət büdcəsi özündə birləşdirir. İqtisadi mahiyyətinə görə dövlət büdcəsi xalq təsərrüfatının, sosial tədbirlərin, müdafiə ehtiyaclarının və dövlət idarəetmə strukturunun maliyyələşdirilməsinə təyin edilmiş büdcə fondunun formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar, milli gəlirin yenidən bölgüsü üzrə dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan maliyyə münasibətləridir.

Bu, ilkin olaraq büdcə proqnozlaşdırılarkən özünü göstərir. İqtisadiyyatın ümumi tarazlığına uyğun dövlət büdcəsi tənzimlənərkən ümumi iqtisadi tarazlığın planlaşdırılması vacibdir. Bu da maliyyə siyasətində yeniliyin tətbiqi kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində müsbət qiymətləndirilməlidir. Maliyyə tarazlığının tətbiqi elmi anlamda dövlət büdcəsində və bütövlükdə iqtisadiyyatda müsbət göstəricilərin əldə edilməsinə bilavasitə şərait və imkan yaradır.

Maliyyə tarazlığı iqtisadi tarazlığa nail olmaq üçün istifadə edilir. Maliyyə tarazlığı ümumi iqtisadi tarazlığı təmin etməyə yönəlmirsə, onda bu siyasət öz əhəmiyyətini itirir. Belə ki, dövlət hər hansı iqtisadi tədbiri dövlət maliyyəsi vasitəsilə həyata keçirir. İqtisadi tarazlığa malik olan ölkələrdə maliyyə problemləri sadə olur və bu problemlərin həlli yolları da asan olur.

Dövlət maliyyəsinin, demək olar ki, 60-70%-ni dövlət büdcəsi özündə birləşdirir. İqtisadi mahiyyətinə görə dövlət büdcəsi xalq təsərrüfatının, sosial tədbirlərin, müdafiə ehtiyaclarının və dövlət idarəetmə strukturunun maliyyələşdirilməsinə təyin edilmiş büdcə fondundan formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar, milli gəlirin yenidən bölgüsü üzrə dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan maliyyə münasibətləridir.

Ölkədə sosial və iqtisadi məsələlərin həlli məqsədilə dövlət tərəfindən maliyyə mexanizmi yaradılır. Maliyyə mexanizmi maliyyə vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsinin özünəməxsus metodlarının, maliyyə-büdcə münasibətlərinin məcmusunu əks etdirir. Maliyyə mexanizminin köməyi ilə dövlət maliyyəsinin tərkib hissəsi olan büdcədən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, istehsal və sosial proseslərin stimullaşdırılması mexanizmi kimi istifadə edilir. Maliyyə vasitəsilə milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü ictimai istehsalın strukturunu təkmilləşdirməyə köməklik edir. Bu zaman dövlət iqtisadiyyata birbaşa və vasitəli təsir formalarını tətbiq edirmüəssisələrinin subsidiyalaşmasını, dövlət investisiyaları, büdcə maliyyələşdirilməsini həyata keçirir.

Maliyyə mexanizminin düzgün qurulması sosial və iqtisadi sferanın artımına, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə təsir edir. Maliyyə mexanizmi dövlətin büdcə siyasətinin reallaşdırılmasının aktiv aləti kimi də çıxış edir. Dövlət büdcəsi sosial və

iqtisadi sferanın inkişafında əsas vasitə hesab edilir. Müasir şəraitdə dövlət büdcəsi iqtisadiyyatda rolunu məhdudlaşdırmamalı, yalnız ictimai istehsala büdcənin təsir metodlarını dəyişməlidir. Bu dəyişməyə maliyyə münasibətlərinin radikal olaraq yenidən qurulması xidmət edir. Təsərrüfatçılığın yeni şəraitində büdcə vəsaitlərinin istifadəsi istiqamətini dəyişmək lazımdır. Yeni istehsal infrastrukturunun yaradılması, iqtisadiyyatın progressiv sahələrinə dövlət investisiyalarının qoyuluşu böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Maliyyə mexanizminin təsərrüfat strukturuna və sahibkarların işgüzar fəallıq səviyyəsinə təsir etmək məqsədilə bu istiqamətə yönəltmək lazımdır.

Büdcə vəsaitlərdən ölkə iqtisadiyyatında elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi məqsədilə də istifadə olunur. Bu zaman elmin büdcə maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizminin yaradılması, xalq təsərrüfatı üçün kadrların hazırlığı və yenidən hazırlığında dövlət sisteminin təkmilləşdirilməsi, elmi nailiyyətlərin stimullaşdırılması ləğv hesab edilir.

Dövlət büdcəsinin iqtisadiyyatda mühüm rollarından biri də sosial sferanın maliyyələşdirilməsidir. Büdcə vəsaitləri hesabına əhalinin sosial təminat xərcləri maliyyələşdirilir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində büdcə başlıca vasitə hesab edilir. Büdcə göstəricilərinə əsaslanaraq ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini təhlil etmək mümkündür.

Dövlət xidmətlərinin genişləndirilmiş maliyyələşdirilməsinin imkanları və onun məqsəduyğunluğu büdcənin gəlir və xərc göstəricilərinin nisbətindən asılıdır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərini, hər şeydən əvvəl, yığıla bilən vergilər təşkil edir. Xərclər hissəsinə isə dövlət idarələrinin ehtiyaclarına yönəldilmiş büdcə vəsaitləri aiddir. Prosesin hər iki tərəfi – gəlir və xərc tərəfləri səmərəlilik nöqtəyi nəzərdən kəmiyyətə qiymətləndirilməlidir.

Adətən, hesablamalarda vergi ağırlığının və dövlət istehlakının ümumi əlavə dəyər və ümumi yığımın və eləcə də adambaşına düşən əhali gəlirlərinin orta potensial göstəricilərindən də istifadə olunur. Bu göstəricilərdən istifadə büdcə istehlakı üçün ayrılmış büdcə vəsaitlərinin sosial səmərəliliyinin

qiymətləndirilməsinə də imkan verir ki, bu da maliyyə sisteminin formalaşmasında siyasətinin optimallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət tərəfindən göstərilən büdcə xidmətlərinin həcmnin proqnozlaşdırılması üçün ən səmərəli və məqsədəuyğun göstərici vətəndaşların gəlirlərində dövlət istehlakının xüsusi çəkisidir (İxç).

$$\text{İxç} = \text{İop} : \text{Məg}$$

Burada, İop – istehsalın orta potensialı, Məg – muzzdlu işçilərin əmək haqqı formasında əhali gəlirləridir. Göründüyü kimi, büdcə siyasəti ilə iqtisadi artım siyasəti arasında və əhali gəlirinin artımı ilə dövlət tərəfindən göstərilən büdcə xidmətlərinin həcmi arasında sıx əlaqə mövcüddür. Beləliklə, büdcə maliyyələşdirməsinin çoxalması, digər bərabər şərtlər daxilində dövlət tərəfindən göstərilən büdcə xidmətlərinin və ümumi yığıda vətəndaşların gəlirlərin xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olur. Orta vergi potensialının artması isə öz növbəsində digər bərabər şərtlər daxilində vətəndaşların gəlirlərinin çoxalması hesabına mümkündür.

Dövlət tərəfindən göstərilən büdcə xidmətlərinin miqyasını proqnozlaşdırmaq üçün habelə dövlət tərəfindən göstərilən büdcə xidmətlərinin həcmi ilə büdcə maliyyələşdirilməsinin orta göstəriciləri arasında olan asılılığı əks etdirən modeldən də istifadə etmək olar.

Istehsal sferasında vergi ağırlığı ilə dövlət xidmətlərinin həcmi arasında olan optimal nisbət ümumi yığma əhali gəlirlərinin xüsusi çəkisi və ümumi daxili məhsulda əhali gəlirlərinin xüsusi çəkisi kimi struktur göstəricilər vasitəsi ilə təmin edilir. Dövlət istehlak xərcləri və büdcənin vergi potensialı dövlət istehlakının xüsusi çəkisi, ÜDM-un istifadə strukturundan və əhali gəlirlərinin ümumi yığım həcmində olan nisbətindən asılıdır. Bununla yanaşı dövlət istehlakına çəkilən xərclər cəmiyyətdə yenidən bölgü münasibətlərinin səviyyəsindən və maliyyə sisteminin ümumi iqtisadi fəallıq səviyyəsindən asılıdır. Deməli, büdcənin vergi potensialı iqtisadi subyektlərin gəlirlərinin icmallaşması səviyyəsi və əhali gəlirlərinin ümumi fəallığa nisbəti ilə müəyyən edə bilər.

Maliyyə sistemi istehsal proseslərini idarə etməklə onların inkişafına aktiv təsir edir. Bu sistem mövcud olmazsa, istehsal sistemi natural prinsip üzrə fəaliyyət göstərir. Əmtələrin pul ekvivalentinə dəyişdirilməsi tədavül proseslərini sadələşdirməklə onların yığılmasına və eyni zamanda onları lazım gəldikdə istənilən istehsal amilinə çevirməyə imkan yaradır. Bu ekvivalentin sahibi istehsal prosesi üzərində böyük üstünlüyə malikdir, lakin istehsal prosesi bu yığımların əsas mənbəyidir. Başqa sözlə desək, istehsal və maliyyə sistemləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidirlər. Bu sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi birmənalı deyildir, yəni maliyyə sferası istehsal strukturunun əksidir. İstehsalsız maliyyə sistemi uzun müddət fəaliyyət göstərə bilməz. Lakin maliyyənin təsir dairəsinin zəifləməsi baş verən bir şəraitdə istehsal prosesləri müvəqqəti də olsa saxlanıla bilər. Belə olan halda təsərrüfatçılıq subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələri natural mübadilə və ya barter vasitəsilə həyata keçirilir.

Maliyyə bir tərəfdən milli təsərrüfatın subyektini kimi çıxış edən dövlətlə, digər tərəfdən isə əsas fəaliyyətlərini əmtə axınlarının formalaşdırılması və maddi qiymətlilərin yaradılması təşkil edən müəssisələrin maliyyəsi ilə sıx əlaqəlidir. Milli təsərrüfatda maliyyə axınlarının formalaşdırılmasında əsas yeri maliyyə institutları və ev təsərrüfatları tutur. Maliyyə institutları təsərrüfatın o subyektləridir ki, onların əsas fəaliyyətləri maliyyə xidmətlərinin istehsalı və maliyyə axınlarının formalaşdırılması və ya maliyyə biznesidir. Maliyyənin bu sahəsini ədalətli olaraq institutsional maliyyə kimi qiymətləndirmək olar.

Ev təsərrüfatlarına gəldikdə isə onlar şəxsi əmanətlər formasında maliyyə resurslarının verilməsi funksiyasını yerinə yetirən təsərrüfat subyektləri rolunda çıxış edirlər. Əhali və ya müəssisələr pul formasında dövlətə vergiləri ödəyərkən dövlət də bunun müqabilində öz funksiyalarını yerinə yetirmək öhdəliyini öz üzərinə götürür. Bu zaman maliyyə gəlirlərinin bir iqtisadi subyektdən alınaraq digərinin pul vəsaitlərinin artırılmasına yönəldilməsi yolu ilə cəmiyyət gəlirlərinin strukturunun dövlət və təsərrüfatçılıq subyektləri arasında dəyişdirilməsi zamanı pul münasibətləri rolunda çıxış edir.

Hazırda müasir maliyyə bazarlarının təqribən dördü üçün alqı-satqı əməliyyatları yerinə yetiridiyini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman tərəflərin biri digərinin vəsaitləri hesabına öz pul gəlirlərini artırır. Beləliklə də cəmiyyətin bir hissəsinin digər hissəsi hesabına saxlanmasının maliyyə mexanizmi işə düşür. Fərq ondadır ki, vergilərin ödənilməsi zamanı bu münasibətlər dövlətlə əlaqəli olduğundan törəmə maliyyə alətləri bazarlarında əməliyyatlar zamanı isə könüllü xarakter daşıyır.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadiyyatda iqtisadi və maliyyə balanslılığının bərpa edilməsi məqsədilə dövlət müdaxiləsinin səmərəliliyi problemi bu gün olduqca aktualdır. Bir qayda olaraq bazar iqtisadiyyatlı ölkələrə nisbətən planlı iqtisadiyyata əsaslanan ölkələr ləng inkişaf edirlər. Gözləmələrin əksinə olaraq planlı iqtisadiyyata malik ölkələrin bazar münasibətlərinə keçidi hələ iqtisadi artımın sürətlənməsinə və əhalinin maddi rifah halının yüksəlməsinə gətirib çıxarmamışdır. Əksinə, bir çox ölkələrdə bazar münasibətlərinə keçid iqtisadi çətinliklərlə müşayiət olunur. Əgər ölkədə iqtisadi artım uzun müddət ərzində əldə edilməsə, onda, əhalinin həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi bazar münasibətlərinə keçidin əsaslandırılmasına şübhə yarada bilər. Onların bir çoxları üçün planlı iqtisadiyyatın nisbətən ləng, lakin müsbət inkişaf templəri isə daha cəlbedici görünür. Bu məsələlərin həllini həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə axtarmaq lazımdır. Dövlət siyasətinin iqtisadi artıma təsirinin təhlili zamanı onunla dövlət maliyyəsinin göstəriciləri arasında kifayət qədər tam əks əlaqənin olduğunu görürük. Adətən, liberal iqtisadi siyasəti həyata keçirən və dövlət xərclərinin və büdcə kəsirinin nisbətən aşağı göstəricilərinə malik olan ölkələr daha yüksək iqtisadi artım tempinə nail olurlar. Əksinə, iqtisadiyyatı daha yüksək dövlət fiskal siyasəti ilə yükləyən ölkələr ən aşağı iqtisadi artım tempinə malikdirlər.

Fikrimizcə, keçid iqtisadiyyatlı bəzi ölkələrdə iqtisadi qeyri-stabilliyin əsas problemi planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidlə deyil, planlı iqtisadiyyatda mövcud olan məhdud fiskal siyasətin bazar iqtisadiyyatı şəraitində genişlənməsi ilə izah olunur. Belə ki, əgər planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı büdcə kəsirinin və dövlət xərclərinin əvvəlki səviyyəsi

nəinki saxlanılar, hətta artırılarsa iqtisadi böhranın dərinliyi və müddətliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır. Əgər bazar münasibətlərinə keçid dövlət xərclərinin və büdcə kəsirinin azaldılması ilə müşayiət olunarsa, bu zaman iqtisadi artımın və istehsalın səviyyəsinin azaldılması danılmazdır. Bundan əlavə dövlət fiskal ağırlığının azalması iqtisadi artımın əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənməsinə səbəb olur.

Ölkələrin iqtisadi və sosial şəraitləri bu dövlətlərin hökumətlərinə öz ölkələrində iqtisadi və maliyyə tarazlığının stabilləşdirilməsi və bərpa edilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Bunlara: iqtisadi potensialın ölkə ərazisində qeyri-bərabər yerləşməsi, müxtəlif ölkələrin ərazisində hərbi münaqişələrin mövcudluğu, milli iqtisadi siyasətlə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların maraqlarının təzad təşkil etməsi, istehsal sahələri üzərində inhisarçılıq meyillərinin olması ilə bağlı problemlərin mövcudluğunu aid etmək olar.

Beləliklə, öz-özlüyündə bazar iqtisadiyyatı avtomatik olaraq uğurlu iqtisadi inkişaf üçün zəmanət vermir və buna yalnız şərait yaradır. Bu şəraitdən istifadə etmək milli iqtisadiyyatın strukturunun spesifik xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, onun özünütəşkili məqsədilə maliyyə mexanizminin formalaşdırılması üçün şəraitin yaradılması və bütün iqtisadiyyatda stabilləşdirici rol oynamağa qadir olan yeni dövlət maliyyə sisteminin işlənməsini tələb edir. Artıq bu gün artıq heç kim bazar münasibətlərinə keçidin zəruriliyinə şübhə ilə yanaşmır. Qərb bazar standartlarının Azərbaycanın konkret şəraitinə uyğunlaşdırılması zamanı ölkə xüsusiyyətlərini mütləq nəzərə almaq lazımdır. Bu əsasən mülkiyyətçiliyin və təsərrüfatçılığın formalarına, sosial zəmanətlərin səviyyəsinin, əmək münasibətlərinin modellərinin, iqtisadiyyatın dövlət maliyyə tənzimlənməsinin həddinin müəyyənləşdirilməsinə aiddir. Qərb və şərq sivilizasiyalarının ənənə və normalarının birləşdiyi ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının xüsusi modelinin yaradılması tələb olunur. Bu zaman əhalinin sosial tərkibi, siyasi vəziyyət, milli, tarixi adətlər kimi sosial-mədəni amillər də diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadi islahatlarının gedişinin təhlili göstərir ki, onlar əsasən inzibati qaydada «yuxarıdan» reallaşdırılır və regionların milli-etnik, sosial-iqtisadi vəziyyəti, onların ekoloji vəziyyətinin obyektiv xüsusiyyətləri demək olar ki, tam nəzərə alınmır.

Müasir şəraitdə və perspektivdə Azərbaycan Respublikasında qarışıq çoxukladlı iqtisadiyyat formalaşmaqdadır. Dövlət bölməsi ilə yanaşı təsərrüfatçılığın və mülkiyyətçiliyin şəxsi, kooperativ, kollektiv və bələdiyyə formaları inkişaf etməkdədir. Mülkiyyətçiliyin sadalanan bu formaları bir-birini tamamlayaraq bazar reciminə daxil olacaq və özünü daha səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərə biləcəyi sahələrdə reallaşdıracaqdır. Bu beynəlxalq təcrübə ilə təsdiq edilmişdir və ölkədəki tarixi ənənəyə uyğundur.

Fikrimizcə, qloballaşma dövründə maliyyə sisteminin yenidən qurulmasının əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil etməlidir:

- yenidənqurma maliyyə sisteminin bütün elementlərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməklə kompleks xarakter daşması;

- maliyyə sisteminin müxtəlif struktur elementlərində məqsədyönlü, əlaqələndirilmiş fəaliyyətlərin zəruriliyi;

- bütün səviyyələrdə müəyyən edilmiş mövqelər üzrə dövlət maliyyə təsərrüfatının həyata keçirilməsi;

- iqtisadi artımın təmin edilməsi üzrə vəzifələrin miqyaslılığı;

- bazar münasibətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi və iqtisadi, təşkilati imkanlar üzrə alternativ institutların olmaması dövlətin rolunun artırılmasının vacibliyi;

- dövlət maliyyə tənzimlənməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı konsepsiyalarının işlənməsi; - maliyyə resurslarının məhdudluğu onların daha vacib istiqamətlərdə cəmlənməsini şərtləndirir;

- maliyyə sisteminin yenidən qurulması əsasən daxili mənbələr hesabına həyata keçirilməlidir;

- xarici istiqrazlar və investisiyalar məhdud olmaqla köməkçi xarakter daşmalıdır.

Müasir şəraitdə maliyyə sisteminin yenidən qurulmasının əsas məqsədləri:

- ölkənin, onun regionlarının, fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin pul dövriyyəsinin sağlamlaşdırılması;

- pul dövriyyəsində, gələcəkdə isə beynəlxalq arenada manatın ödəmə qabiliyyətinin və məzənnəsinin möhkəmləndirilməsi;

- uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin edilməsinə və sosial vəzifələrin həllinə nail olmaq üçün kifayət qədər kapital cəmləşdirə biləcək dövlət maliyyə sisteminin yaradılması;

- Azərbaycan Respublikasının sivil dünyə dövlətləri arasında möhkəmləndirilməsi, həmçinin ölkə kompaniyalarının dünyə bazarlarında mövqelərinin gücləndirilməsi üçün iqtisadi və hər şeydən əvvəl, maliyyə köməkliyinin göstərilməsi olmalıdır.

Respublikamızda maliyyə sisteminin qarşısında duran bu əsas məqsədlərə nail olmaq üçün müasir mərhələdə ilk növbədə aşağıdakı problemlərin həlli zəruridir:

- hesablaşmaların və ödəmələrin bazar mexanizminin yaradılması;
- ölkənin bütün pul dövriyyəsinin proqnozlaşdırılmasına və idarə edilməsinə keçid;
- pul-kredit və büdcə-vergi siyasətinin reallaşdırma mexanizminin dəyişdirilməsi;
- iqtisadi tələblərə cavab verən kredit sisteminin yenidən qurulması;
- bank sisteminin təşkilati strukturlarının yeni şəraitə uyğunlaşdırılmasının həyata keçirilməsi;
- dövlət kapitalından aparıcı kommersiya banklarının istifadəsi, kommersiya banklarının ixtisaslaşması, regional bankların inkişafı;
- valyuta tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi;
- dövlət borcu və onun idarə edilməsi üzrə xərclərin tədricən azaldılması üzrə konkret tədbirlərin işlənməsi;
- müəssisələrin yüksək gəlirliliyinin təmin edilməsi məqsədilə onların maliyyə idarə edilməsi mexanizminin səmərəliliyinin artırılması.

Fikrimizcə, qloballaşma şəraitində ölkəmizdə maliyyə siyasətinin əsas vəzifəsi – aktiv dövlət tənzimləməsi şəraitində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının stabilləşdirmə proqramının işlənməsi və həyata keçirilməsi olmalıdır. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, maliyyə sistemi iqtisadiyyatın real

sektorunun fəaliyyət göstərməsi, onun operativliliyinin və elastikliliyinin təmin edilməsi üçün yaranmışdır. Onun təyinatı istehsal proseslərinin digər sahələrdə sadəcə olaraq əks etdirilməsindən daha da genişdir. Maliyyə sistemi maliyyə mexanizmləri vasitəsilə istehsal sisteminə təsir etmək imkanına malikdir. Maliyyə alətləri öz növbəsində işçilərin əmək haqlarının dəyişdirilməsindən tutmuş elmi layihələrin subsidiyalaşdırılmasına qədər geniş üfüqi bir prosesi əhatə edir.

2.2. Maliyyə vasitəçiliyi sistemi iştirakçılarının sığortalanmasının idarə olunması və onların maliyyə riskləri

Maliyyə menecmenti özünə firmaların siyasətinin formalaşmasını, maliyyə məsələləri üzrə tədbirlərin konkretləşdirilməsi məsələlərini, firma rəhbərliyinin, onun istehsal və funksional bölmələrinin informasiya təminatını, maliyyə hesabatının tərtib edilməsini və s. daxil edir. Hər bir firmanın başlıca vəzifəsi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması əsasında mənfəət artımını, firma səhmlərinin məzənnə dəyərini artırmaqdan, firmanın maliyyə resurslarını, dövriyyə aktivlərini səmərəli halda idarə etməkdən və s. ibarətdir.

Maliyyə menecmenti, xüsusi bir menecment sahəsi, maliyyə ilə bağlı peşə fəaliyyəti növü olmaqla firmaların maliyyəsinin idarə edilməsi ilə məşğuldur.

Maliyyə çoxmənali və çoxaspektli iqtisadi kateqoriyadır. O dövlətin təsərrüfat subyektlərinin, hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinin əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi proseslərini, müxtəlif pul vəsaitlərinin hərəkətini, geniş iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Maliyyənin idarə edilməsi problemləri, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

-ÜDM-un təkrar istehsalı prosesinin dəyər, maliyyə cəhətindən öyrənilməsi, gəlirlər, xərclər, mənfəət dinamikasının müəyyən edilməsi;

-ayrı-ayrı maliyyə əməliyyatlarının icrası, pul vəsaitlərinin hərəkətinin öyrənilməsi;

-valyuta bazarının və qiymətli kağızlar bazarının vəhdət, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq halında öyrənilməsi;

- pul tədavülü və maliyyə proseslərinin vəhdət halında tənzim edilməsi;
- dövlət büdcəsi gəlirləri və xərclərinin sosial-iqtisadi problemlərlə optimal uzlaşdırılması;
- gəlirlərin ilkin və yenidən bölüşdürülməsi üzərində nəzarətin gücləndirilməsi.
- makroiqtisadi menecment baxımından gəlirlər və xərclərin büdcələşməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- büdcə siyasətinin iqtisadi strategiya proqramı ilə əlaqələndirilməsi;
- dövlətin mərkəzləşmiş maliyyə resursları ilə qeyri dövlət sahibkarlıq kapitalının əlaqələndirilməsi;
- ölkənin maliyyə sisteminin, maliyyə resurslarının dünya maliyyə sistemi ilə optimal, məqsədyönlü inteqrasiyanın təmin edilməsi;
- dövlət büdcəsi ilə büdcədənəkar məqsədli fondlar arasındakı əlaqənin düzgünlüyünə nəzarət edilməsi;
- maliyyə vasitələri, mexanizmləri olan pul aqreqatları-nağd pul arasında konkret iqtisadi şəraiti nəzərə alaraq nisbətlərin tənzim edilməsi;
- dövlət krediti ilə kommertiya, qeyri-kommertiya, təsərrüfat subyektləri, bank kreditlərinin koordinasiya edilməsi;
- gəlirlərin maliyyə resurslarının vergilər vasitəsilə dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülməsində fiskal siyasətlə tənzimədiçi, stimullaşdırıcı siyasətin, həlqələrin elmi cəhətdən əsaslandırılması, vergi reciminin təkmilləşdirilməsi;
- məcmuu təklifin stimullaşdırılması, məcmuu təkliflə məcmuu tələbin əlaqələndirilməsi;
- qiymətin əmələgəlməsində bazar mexanizmi ilə dövlət təsirinin bir-birinin tamamlaması.

Maliyyənin idarə edilməsi maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün maliyyə-proseslərinə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinə, maliyyə resurslarına təsir etməqaydası və sistemidir. Maliyyənin idarə edilməsində aşağıdakı istiqamətlər əsas götürülür:

- maliyyə təhlili;
- maliyyə proqnozlaşdırılması;

- maliyyə resurslarının planlaşdırılması;
- maliyyənin operativ qaydada planlaşdırılması;
- maliyyə üzərində nəzarət;
- maliyyə resurslarının uçotu;
- kommersiya banklarının fəaliyyəti üzərində nəzarət;
- maliyyə və qiymət sisteminin bölgü;
- maliyyə və sosial funksiyalar üzərində nəzarət;

Müasir şəraitdə firma və şirkətlərdə maliyyə çətinlikləri, ödəmələr problemi son dərəcə gərgin vəziyyət almışdır.

Ödəmələr böhranı maliyyə çətinliyinin ən pis, çıxılmaz həddidir. Postsovet dövlətlərində ödəmələr böhranı geniş miqyaslı xarakter almışdır. Buna digər qiymətlərin liberallaşması və s. səbəb olmuşdur. Ödəmələr problemi, böhranı özünü əsasən aşağıdakı formalarda təzahür etdirir:

- pul kütləsinin qıtlığı
- kredit borclarının vaxtının həddindən artıq keçməsi
- qarşılıqlı borcların silinməsindəki makroiqtisadi çətinliklər vəs.

Ona görə də firma və şirkətlər kapital qıtlığı problemini yumşaltmaq üçün hər vasitə və metodlarla çıxış yolu tapmağa çalışırlar. Bunlardan biri də sənaye maliyyə qruplarıdır.

Sənaye maliyyə qrupu əslində müxtəlif kapital formalarının sitezi deməkdir. Çünki, bu qrupa bir qayda olaraq nəhəng təsərrüfat konqlomeratları, xolding-investisiya şirkətləri, banklar, ayrı-ayrı sahələrin müəssisələri, mürəkkəb tabeçilik, subordinasiya əlaqələri vardır və kapitalın hərəkəti, onun texniki və üzvü quruluşu, inteqrasiyası valyuta daxil olmaları özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir.

Firma və şirkətlərin dinamik inkişafı kifayət qədər maliyyə vəsaitinin mövcudluğunu və tədiyyə qabiliyyətinin yüksəkliyini tələb edir. Cari likvidlik əmsalı aşağı olduqda firmanın sağlam maliyyəsi ola bilməz. Maliyyə sabitliyinin bir çox amilləri və şərtləri vardır. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- yüksək tədiyyə qabiliyyətinə malik olması öz öhdəliklərinə əməl edə bilmə qabiliyyəti imkanı.

- balansın yüksək likvidliyi;
- yüksək kredit qabiliyyəti;
- yüksək rentabellik.

Müəssisə, firma və şirkətlərdə pul vəsaiti hərəkətinin öyrənilməsi onların tədiyyə qabiliyyəti, hətta pul tədavülünün makroiqtisadi tənzimlənməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün firmalarda pul resurslarının hərəkətinə aid göstəriciləri və onların mənbələrini nəzərdən keçirək:

Pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsinin belə əyani şəkildə nəzərdən keçirməyin böyük əhəmiyyəti var. Çünki, bu pul vəsaiti ilə onun axını, xərclənməsini, informasiya mənbələrini çox aydın, şəffaf halda əks etdirir. Həm də əlavə göstəricilər vasitəsilə satılan məhsulun maya dəyəri, firmanın vergilər verənə qədər olan mənfəəti, xalis məhsul kapitalı və s. haqqında məlumat əldə etmək olar.

Müəssisə və firmalarda pul vəsaitləri, pul potoku əsasən aşağıdakı üç fəaliyyət sferaları ilə bağlıdır:

-əsas cari istehsal fəaliyyətindən və sifarişçidən alınan vəsait. İstehsal fəaliyyəti əslində mənfəətin başlıca mənbəyini təşkil etməlidir.

-investisiya fəaliyyətindən;

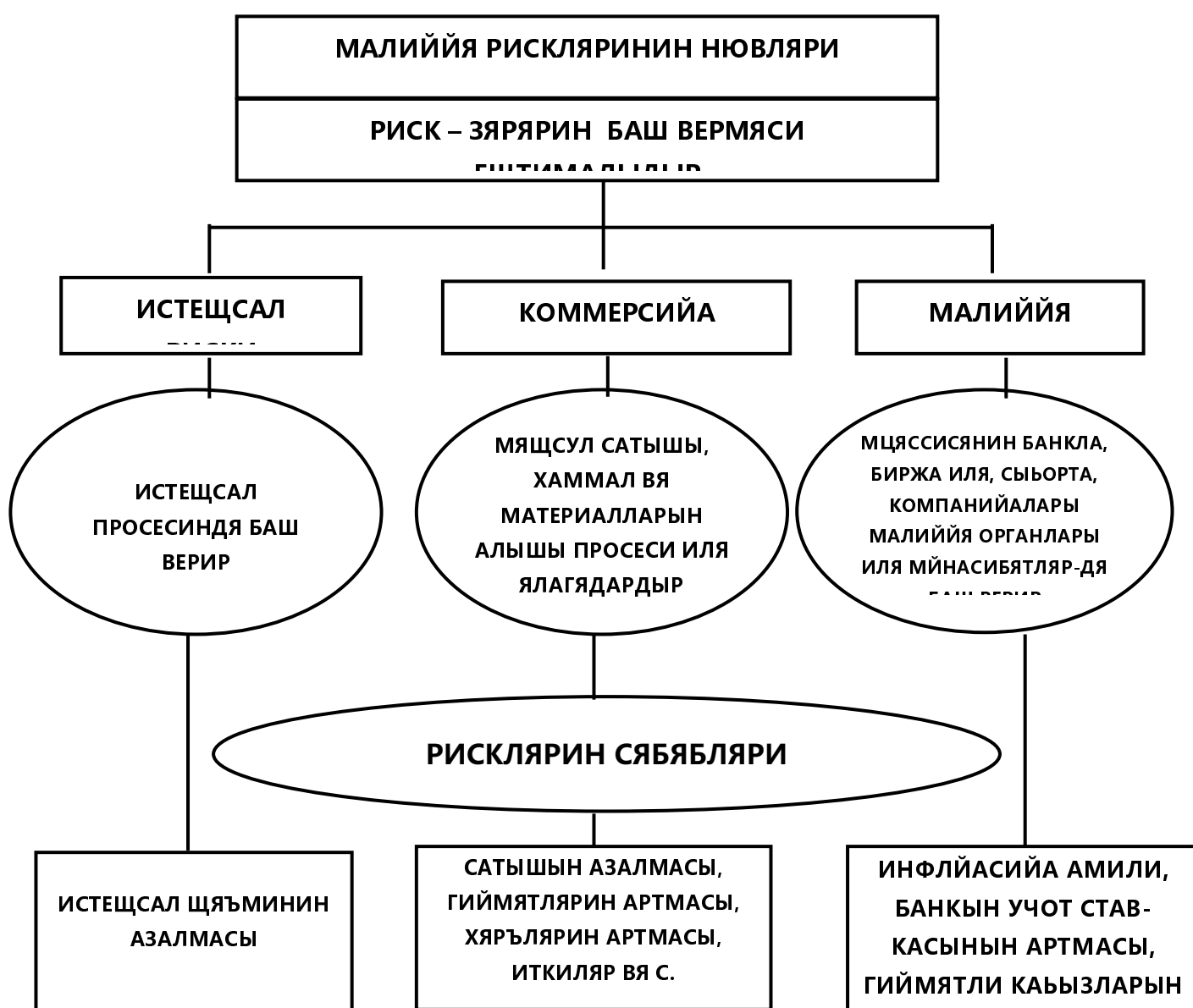
-maliyyə fəaliyyətindən. Qeyd etmək lazımdır ki, PRH-ti bir tərəfdən firmanın əməliyyatlar üzrə tsiklinin mühüm göstəricilərindən biridir, digər tərəfdən isə gələcək dövr üçün daxil olmalar və ödəmələr planıdır.

Iqtisadiyyatın maliyyə sektorunun idarəedilməsini özündə əks etdirən maliyyə menecmenti – mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və firmalarda maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsini özündə ksetdirir. Eyni zamanda maliyyə menecmenti bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə sektoruna nəzarəti özündə əks etdirməklə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə nəzarəti də özündə birləşdirir. Maliyyə menecmenti maliyyə bazarında baş verən situasiyaya uyğun olaraq müəssisə və firmaların iqtisadiyyatın maliyyə sektoruna nəzarəti xarakterizə edir. Maliyyə menecmenti eyni zamanda qiymətli kağızlar sektorunun idarəedilməsini də özündə əks etdirir.

Maliyyə menecmenti qiymətli kağızlar bazarın da baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq müəssisələrdə səhmlərin buraxılışına və satışına nəzarəti həyata keçirir. Maliyyə menecmenti müəssisə və firmaların maliyyə aktivlərini qiymətləndirir, maliyyə fəaliyyətini planlaşdırır və proqnozlaşdırır. Biznes maliyyəsinin proqnozlaşdırılmasını, bu sektora əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi imkanlarını müəyyən edir.

Sxem 2.

**Müəssisədə maliyyə risklərinin
idarə olunması**

Müasir şəraitdə maliyyə menecmentinin vəzifəsi adi aksiyalar üzrə maksimum dərəcədə yüksək dividendlər vermək və firmanın gəlirinin artırmaqdan ibarətdir.

Iqtisadiyyatın idarə edilməsi sahəsində dövlətin öz funksiyalarını daha müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsində maliyyənin rolu daha da artmışdır. Belə ki, iqtisadiyyat mərkəzləşdirilmiş İnzibati üsullarla təşkilindən bazar münasibətlərinə keçilməsi və ölkəmizin siyasi müstəqillik əldə etməsi yeni maliyyə münasibətlərinin yaranmasına, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsində yeni prinsiplərin tətbiqinə və maliyyənin idarə edilməsinin yeni formalarının həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

Maliyyədən istifadə etməklə dövlət istehsala və təsərrüfatçılığın digər tərəflərinə müəyyən təsir göstərə bilər. Bu baxımdan dövrün də maliyyə münasibətlərinin inkişaf qanunauyğunluqları yaradılaraq siyasi quruluşun iqtisadi bazasının formalaşdırılmasında onun oynadığı rolla müəyyənəşdirilir.

Hazırda əldə edilmiş siyasi müstəqilliyin iqtisadi müstəqilliklə möhkəmləndirilməsi və bazar münasibətlərinin daha da dərinləşdirilməsində maliyyə mühüm rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyəti üçün kiçik müəssisələrin əhəmiyyəti və rolu böyükdür. Belə müəssisələrin üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Kiçik müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti üçün daha az ilkin kapital tələb olunur.
- Öz fəaliyyətlərində kiçik müəssisələr daha cəld və çevikdirlər, bazar konyukturasının dəyişməsinə dərhal reaksiya verirlər.
- Kapitalın dövriyyəsi iri müəssisələrə nisbətən daha sürətlə gedir.
- Rəqabət mühitinin formalaşmasında və qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır.
- Kiçik müəssisələr çox mütəhərrikdir, fəaliyyət növünü daha tez dəyişə bilirlər (ildə təxminən yaradılan kiçik müəssisə qədər də ləğv olunur, lakin cəmi 7% tamamilə müflis olur) və s.

Kiçik müəssisələrin fəaliyyətində dövlət tərəfindən edilən köməkliyin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Son dövrlərdə kiçik müəssisələrlə iri müəssisələr arasında

sıx iqtisadi əlaqələrin yaranması və inkişafı da kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaradır.

Iri və kiçik həcmli müəssisələr arasında kooperasiya əlaqələri əsasında formalaşan «frençayzinq» (franchise – güzəştli) sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil kiçik müəssisələr iri müəssisələrlə bağlanmış müqavilə əsasında müəyyən məhsulların və xidmətlərin konkret bazarında onun ticarət markasından, xidməti nişanından, firmanın adından, reklam rəmzindən və s. istifadə edərək fəaliyyət göstərmək imkanı əldə edir. Lakin, bu fəaliyyətlə bağlı təsərrüfat riskinə görə cavabdehlik tamamilə kiçik müəssisənin öz üzərinə düşür.

Orta müəssisələr kiçik müəssisələrə nisbətən az saydadır və hazırda onların sayının azalması meyl güclənir. Bu onunla əlaqədardır ki, onlar nə kiçik müəssisələr kimi çoxsaylı və çevik, nə də iri müəssisələr kimi güclü deyillər. Bəs bazar iqtisadiyyatında orta müəssisələrin rolu nədən ibarətdir?

Hər şeydən əvvəl onu göstərmək lazımdır ki, orta müəssisələr iri biznes üçün güclü rəqib kimi çıxış edir. Onlarda inhizarlaşmağa, iriləşməyə doğru meyl vardır. Orta müəssisələr həm də kapitalın mərkəzləşməsinə orta müəssisələrin payına düşür.

Iri müəssisələr sayca az olsalar da bir sıra üstünlüklərə malikdirlər. Əvvəla, məhsulun böyük həcmdə istehsalı yalnız iri müəssisələrdə mümkündür. ABŞ-da kənd təsərrüfatı məhsullarının 32%-i, cəmi 1,4% təşkil edən iri müəssisələr tərəfindən istehsal edildiyi halda, 34%-i təşkil edən kiçik firmalar cəmi 3,2% məhsul istehsal edir. İkincisi, nəhəng elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqi məhz iri firmalarla bağlıdır (ABŞ-da bütün elmi-tədqiqat işlərinin 99%-i 600 iri kooperasiya tərəfindən maliyyələşdirilir). Üçüncü, iri firmaların möhkəmliyi və davamlılığı iqtisadiyyatın stabilliyini və onun yüksəlməsini təmin edir.

Hazırda müxtəlif ölçülü müəssisələr arasında subpodrat əlaqələri genişlənilir. Bu, iqtisadi prosesin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir sıra kiçik və orta ölçülü müəssisələr hazır məhsulun ayrı-ayrı hissələrinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmışlar, iri

müəssisələr isə bu hissələrin quraşdırılması əsasında hazır məhsulun yığılmasını həyata keçirirlər.

Beləliklə, hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında müxtəlif formalı və ölçülü müəssisələrin özünəməxsus yeri və rolu vardır.

Maliyyə risklərinin sığorta olunması- müxtəlif səbəblər nəticəsində mədaxilin əldə olunmaması və ya gəlirin itirilməsi riskinin sığorta olunmasını ifadə edən əmlak sığortasının əsas növlərindən biridir. Maliyyə riskləri müxtəlif olur, məsələn, fiziki şəxs iş yerinin itirilməsinə görə (ştatın ixtisar olunması, müəssisənin ləğv edilməsi və s.) gəlirin əldə edilməməsi üzrə, hüquqi şəxs isə personalın səhvi, bank işçilərinin səhlənkarlığı ilə əlaqədar olan itkilər üzrə sığorta oluna bilər. Sığorta hadisələrinə adətən aşağıdakıları aid edirlər:

Istehsalın dayandırılması və ya sığortada qeyd olunmuş hadisələrin baş verməsi nəticəsində istehsalın həcminin ixtisar edilməsi; müflisləşmək; gözlənilməz xərclər; müqavilə öhdəçiliyinin yerinə yetirilməməsi; sığorta olunmuş şəxs tərəfindən sərəf olunan məhkəmə xərcləri və digər hadisələr.

AR Mülki Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə əsasən, “sahibkar kontragentləri tərəfindən şəxsi öhdəçiliklərinin pozulmasına görə sahibkarlıq fəaliyyətində yaranan zərərlik riski və ya bu fəaliyyətin şərtlərinin şəraitdən asılı olmayaraq dəyişilməsi” anlayışı kimi izah olunan sahibkarlıq riskinin sığorta olunmasının həyata keçirilməsi də mümkündür.

Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində sığorta nəzarəti orqanları maliyyə risklərinin sığortası ilə məşğul olan sığorta kompaniyaları üçün nizamnamə kapitalının ölçüsünə olan daha yüksək tələbləri müəyyən etmişlər. İstehsalatda məcburi fasiləlik nəticəsində itirilmiş gəlirin sığorta olunması, şərtləşdirilmiş hadisələr zamanı (yanğın, su basma və s.) sığorta etdirən şəxsin müəyyən əmlakının (texnika, istehsalat avadanlığı, binalar, tikililər və s.) məhv olması nəticəsində zərərin ödənilməsini nəzərdə tutur. Sığortaçı, sığorta etdirən şəxsin müəssisəsinin normal şəkildə fəaliyyət göstərməsi müddəti ərzində əldə etdiyi gəlir üzrə itkisini ödəyir. İstehsalatda fasiləlik dövrü, sığorta etdirən şəxsə müqaviləyə əsasən təqdim olunan əmlakın zədələnməsi nəticəsində yarandıqda, onun gəlir itkisi ödənilməlidir.

Sığorta hadisəsinin baş verməsi zamanı sığorta ödənişinin ölçüsü, sığorta etdirən şəxsin hesabat sənədləri və xüsusi hesablamalara əsasən təyin olunur. Beləki, adətən sığorta müqaviləsinin imzalanmasından əvvəl olan dövr üzrə gəlirin orta ölçüsü müəyyən edilir. Əksər hallarda bu dövr 12 aya bərabərdir. Sığorta etdirən şəxs nəzarət (standart) dövründə gəlir əldə etmədikdə, sığortaçı sığorta ödənişi ödəməkdən imtina edə bilər.

Istehsalatda fasiləlik dövrünün yaranmasının səbəblərini aydınlaşdırmaq və əldə olunmayan gəlirin ölçüsünü təyin etmək məqsədilə sığortaçı, sığorta etdirən şəxsdən mühasibat uçotunun məlumatlarını, mühasibat kitabçasını və sığorta ödənişinin ölçüsünün təyin olunması üçün zəruri olan məlumat və sənədlərin təqdim olunmasını tələb edə bilər.

Istehsalatda fasiləliyin sığorta olunması üzrə müqaviləyə əsasən, sığortaçı nəinki əldə olunmayan gəliri, həm də müəssisənin normal fəaliyyətinin sürətli şəkildə bərpa edilməsi üçün zəruri olan sığorta etdirən şəxsin əlavə xərclərini də ödəməlidir (o cümlədən işçilərin zədələnmiş sistem və avadanlıqların bərpasına yönəldilmiş məvacibini, avadanlığın bərpası üzrə xərcləri və s.).

Gözlənilməz məhkəmə xərcləri riskindən sığorta. Yəni sığorta etdirən şəxs tərəfindən (hüquqi şəxs, sahibkar və ya adi vətəndaş) ümumi yurisdiksiya və ya iqtisad məhkəməsində aparılan işlərlə əlaqədar olan xərclər. Burada dövlət rüsumunun ödənilməsi üzrə məcburi xərclər, məhkəmədə olan işin nəzərdən keçirilməsi ilə əlaqədar olan məsrəflər, vəkillərə ödənilən yardım üzrə xərclər və s. kimi təzahürləri sığorta hadisəsi kimi qiymətləndirmək olar. Sığorta etdirən şəxsin müştəriləri tərəfindən şəxsi öhdəçiliklərin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar olan maliyyə risklərinin sığorta olunması (məsələn, əmtəənin tədarüki və ya alqı-satqı müqaviləsi üzrə risk). Sığortanın bu növünə həmçinin kredit vəsaitlərinin qaytarılmaması, bank tərəfindən alınan veksellərin məbləğinin ödənilməməsi ilə əlaqədar olan bankın maliyyə riskləri və eləcə də bank əməkdaşlarının yalnız fəaliyyəti və bank personalının səhlənkarlığı ilə əlaqədar olan risklər də daxil edilir.

Kredit müqaviləsi üzrə maliyyə risklərinin sığorta olunması. Müxtəlif kredit müqavilələri və ya müqavilə qrupları (çanta sığortası) üzrə həyata keçirilir.

Sığortaçının məsuliyyətinin həddi, tərəflərin müəyyən etdiyi sığorta məbləği ilə müəyyən olunmalı və vermiş kreditin məbləğinə uyğun olmalıdır. Bank özünün maliyyə riskini, vermiş faizli kreditin bütün məbləği üzrə sığorta etdirə bilər.

Sığortanın bu növü, borc alan şəxsin kreditin ödənilməməsi üzrə məsuliyyətinin sığorta olunması növündən fərqlənir. Sığortanın bu növlərinin oxşar cəhəti bundan ibarətdir ki, burada mənfəətdar bankdır, sığorta riski isə kredit vəsaitlərinin qaytarılmamasından ibarətdir. Sığortanın bu növlərinin fərqli cəhəti isə, baş verən sığorta hadisələrinin müxtəlif cür təfsirindən, sığortaçının məsuliyyətinin həcmindən və digər fərqlərdən ibarətdir.

Sığorta kompaniyaları banklar ilə sığorta müqaviləsini verilmiş faizli kreditin məbləğinin 80-90%-i üzrə imzalamağı daha əlverişli hesab edirlər. Beləliklə, bankın zərərin ödənilməsi üzrə iştirakçı payı, onun məsuliyyətini və kredit qaytarılmasına olan marağını artırır. Sığorta müqaviləsinin imzalanmasından əvvəl sığorta kompaniyası, sığorta etdirən bank tərəfindən təqdim olunan informasiyalar (borc alan şəxsin maliyyə vəziyyətini sübut edən sənədlər, kreditləşdirilmiş tədbirlərin texniki iqtisadi əsasları, kreditin təqdim olunması üzrə müqavilələrin sürəti və s) üzrə riskin səviyyəsini qiymətləndirir. Sığorta mükafatının ölçüsü, riskin səviyyəsindən, kredit və faiz stavkasının məbləğindən, kredit istifadə olunması müddətindən və kredit öhdəçiliklərinin təminat növlərindən asılıdır.

Sığorta müqaviləsinin fəaliyyət müddəti, konkret risklərə və onların təzahür şərtlərinə əsaslanır. Borc alan şəxsin müflisləşməsi, kredit müqaviləsi üzrə öz öhdəçiliklərini yerinə yetirməməsi və ya fors macor şəraitinin nəticəsi olaraq öz öhdəçiliklərini lazımi səviyyədə icra etməməsi səbəbindən borc alan şəxs tərəfindən kredit vəsaitlərinin və onların faizlərinin müəyyən olunmuş müddət ərzində qaytarılmaması sığorta hadisəsi hesab edilir.

Sığorta etdirən şəxs sığorta hadisəsinin baş verməsi haqqında təyin olunmuş müddət ərzində sığortaçıya məlumat verdikdə, sığortaçı sığorta hadisəsinin baş verməsinə dair səbəbləri araşdırmalı, akt tərtib etməli, sığortanı ödəməli və ya yazılı şəkildə ödənişdən imtina etməlidir. Sığorta ödənişi, qaytarılmamış kredit vəsaitlərinin ölçüsünə və kreditdən istifadə üçün nəzərdə tutulan faizlərin məbləğinə uyğun olaraq

həyata keçirilir. Lakin, sığortanın məbləği verilmiş kreditin məbləğindən az olduqda, sığorta ödənişinin ölçüsü, sığorta məbləğinin kreditin məbləyinə olan nisbəti üzrə proporsional şəkildə ixtisar edilir.

Sığortanın bu növü sığortanın aşağıdakı növlərini bir-birinə birləşdirir:

- maliyyə riskinin sığorta olunması- gəlir itkilərinin yəni əldə olunmamış faizlərin kompensasiya edilməsi;
- əmlakın sığorta olunması- banka təqdim olunan və qaytarılmayan kredit vəsaitlərinin məbləği.

Lakin, maliyyə riskinin sığortası üzrə müqavilədə, sığortaçının “sığorta etdirən şəxsin gəlir itkisinin tam şəkildə sığorta ödənişləri üzrə kompensasiya olunmasına dair vəzifələri ifadə olunduqda, sığorta etdirən şəxs, bank tərəfindən əldə olunmayan faizlərin sığortaçı tərəfindən ödənilməsini tələb edə bilər”.

Sahibkarlıq riskinin sığorta olunması, əmlakın itirilməsi və gözlənilən gəlirin əldə olunmaması riskindən təşkil olunmuşdur. Sahibkarlıq riskinin sığorta olunması üzrə müqaviləyə əsasən, yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan zərərlik riskinin sığorta olunduğu şəxs sığorta etdirən şəxs hesab olunur. Digər şəxslərin sahibkarlıq riskini sığorta etdirməsi qəti qadağandır. Maliyyə risklərinin sığortalanmasının qeyd olunmuş sığorta növlərindən əsas fərqi də elə bundan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sığortanın bu növü sahibkarın əmlak və gəlir itkisi riskindən müdafiə olunmasına şərait yaradır.

Bank risklərinin sığorta olunmasına aşağıdakı növlər üzrə sığortalar daxil edilir:

- bankın xəzinəsində olan nəğd pullar;
- abonent sənədlərinin içində olanlar;
- bankın anbarında yerləşdirilən qiymətliyə;
- bankın əmlakı;
- nəğd pul vəsaitlərinin nəqli (“inkasator” sığortası);
- bankın pul vəsaitlərinin hesabına bank əməkdaşlarının bədbəxt hadisələrdən sığorta olunması;
- bankın başdayanmadan sığorta olunması;

- bank əmanətlərinin bank vəsaitləri hesabına sığorta olunması;
- bank əmanətçilərinin bank vəsaitləri hesabına əmanət müddəti və məbləği üzrə bədbəxt hadisələrdən sığorta olunması;
- bank bankomatlarının sığorta olunması;
- plastik kartlar vasitəsilə əməliyyatları həyata keçirən kredit müəssisələrinin sığorta olunması;
- bank işçilərinin məsuliyyətinin sığorta olunması;
- intellektual risklərin və eləcə də cinayətkarın bankın kompüter şəbəkəsinə icazəsiz şəkildə müdaxilə etməsi hallarının sığorta olunması.

Sığorta məbləği, sığorta olunmuş risklər və onun təzahür şərtlərinin nəzərə alınması və onların tərəflərin razılığına əsasən müəyyən olunması üzrə təyin edilir. Məhz buna görə də sığorta mükafatının ölçüsü, sığorta obyektinə və onun müddəti, sığortaçıının öhdəçiliyinin həcmi və sığorta riskinin səviyyəsindən asılı olaraq, müəyyən edilir. Bank sığorta müqaviləsini imzaladıqda, sığorta kompaniyası bankın qiymətləndiriciləri ilə birlikdə bankın risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Bank, kompleks sığorta müqaviləsinin imzalanmasına və ya müxtəlif risklərin sığorta olunmasına dair qərarları qəbul edir və sığortanın şərtlərini təshih edir.

2.3. Maliyyə vasitəçiliyi sistemində maliyyə bazarının rolunun qiymətləndirilməsi

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə ədaqədar olaraq ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar bazar infrastrukturuna da təsir etmişdir. Belə ki, maliyyə bazarı və onun mühüm tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar bazarının rolunun qiymətləndirilməsi Respublikamızın iqtisadi inkişafına təsir edə biləcək mühüm amilə çevrilmişdir.

Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərinə olan təlabatı maliyyə bazarının köməyi ilə ödənilir. Maliyyə bazarı pul vəsaitləri bazarının müxtəlif tərəflərini kredit resursları bazarını, Qiymətli kağızlar bazarını və valyuta bazarını əhatə edir.

Maliyyə bazarının mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının hərəkətini, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir tərəfdən maliyyə resurslarına ehtiyac yaranır, digər tərəfdən isə pul artıqlığı olan şəxslər öz artıq vəsaitlərini sərfəli yerləşdirməklə onun məbləğinin daha da artırmağa çalışır. Pula ehtiyacı olanlar və artıq pulu olanların görüşməsi maliyyə vəsaitləri və maliyyə bazarı vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə bazarının fəaliyyət göstərməsi üçün cəmiyyətdə sərbəst pul vəsaitləri olmalıdır. Ümumi şəkildə əmanət gəlirdən istehsala sərf edilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğdir.

Maliyyə bazarı – kapitalın tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri əsasında vasitəçilərin köməyi ilə kreditorlarla borc götürənlər arasında yenidən bölgü mexanizmidir.

Maliyyə bazarı o ölkədə daha çox inkişaf edir ki, həmin ölkədə əmanətlər, investisiyalar daha çox olur.

Cəmiyyətin iqtisadi aktivləri artsa belə, həmin aktivlər istehsal prosesinə, xidmət sahələrinə və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməssə, cəmiyyət üçün lazım olan məhsul istehsal edilməyəcək, xidmət göbstərlməyəcək, büdcəyə vəsait daxil olmayacaq, pul qıtlığı və inflyasiya yaranacaq. Ona görə əmanətləri investisiyaya yönəltmək üçün maliyyə bazarının olması çox vacibdir.

Bildiyimiz kimi, pul vəsaitlərinin hərəkəti əmanət sahiblərindən pula ehtiyacı olanlara keçməsi ilə müşayiət olunur. Yəni bir sahədə maliyyə vəsaitlərinin artıqlığı, digər sahədə çatışmamazlıq varsa, vəsaitin birs ahədən başqa sahəyə axını baş verir. Bu axın maliyyə vasitəçiliyi və maliyyə bazarı vasitəsilə həyata keçirilir. Məhz maliyyə vəsaitlərinin alıcı və satıcıları maliyyə bazarında görüşür.

Bazar iqtisadiyyatı üçün maliyyə bazarı iqtisadiyyatın «sınır mərkəzi» hesab edilir. O iqtisadi proseslərin idarə edilməsi, onlara xidmət göstərilməsi və çoxsaylı iştirakçıların fəaliyyətini tənzimləyən mürəkkəb bir strukturdur. Maliyyə vəsaitlərinə olan ehtiyac dövlətdə daha böyükdür və dövlət maliyyə bazarında borclu kimi çıxış edir və dövlət maliyyə bazarının digər iştirakçılarından borc alır. Maliyyə bazarında maliyyə vəsaitlərinin alıcı və satıcıları görüşürlər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi

dövlət maliyyə bazarında borc alan əsas subyektdir və o öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün 3 əsas mənbədən istifadə edir: vergilərdən, maliyyə bazarından alınan borclardan və özəlləşmələrdən daxil olmalardan.

Maliyyə bazarında dövlət borc alan kimi çıxış etməklə yanaşı həm də maliyyə münasibətlərini tənzimləyir. Bu zaman dövlət 4 əsas funksiyanı yerinə yetirir:

- büdcə kəsirini örtmək üçün vəsait cəlb edir;
- bankın kredit faizini tənzimləyir;
- pul kütləsi üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Dövlət qiymətli kağızlarını sataraq mədaxildə olan pulun bir hissəsini dövriyyədən çıxarır və pulun alıcılıq qabiliyyətini gücləndirir.

- Uzunmüddətli qiymətli kağızları buraxmaqla maliyyə vəsaitlərini yenidən bölüşdürür.

Maliyyə bazarında vəsaitləri təklif edən subyektlərdən biri də ev təsərrüfatıdır. Burada 2 növ əmanət mövcuddur: istehsal və investisiya əmanəti. Bildiyimiz kimi ev təsərrüfatında əmanət və şəxsi adamlarda formalaşır və onlar çox vaxt maliyyə vasitəçilərinin xidmətlərindən istifadə edirlər. Çünki, belə olduqda onlar öz üzərlərinə düşən riskdən azad olurlar, həm də maliyyə vasitəçiləri maliyyə bazarına daha yaxından bələd olduqları üçün onlar dövrü qərarlar qəbul edirlər.

Maliyyə vasitəçiliyi 3 formada həyata keçirilir – qaytarılma şərti ilə, könüllü və məcburi. Bunlar arasında da ən əsas yeri qaytarılma şərti ilə baş verən mal vasitəçiliyi tutur. Bu mal vasitəçiliyi formalaşmış əsas 3 orqan tərəfindən aparılır:

- depozit institutları;
- müqaviləli və qeyri-depozit maliyyə vasitəçiliyi;
- investisiya maliyyə vasitəçiliyi.

Depozit institut dedikdə əsasən banklar nəzərdə tutulur. Buraya bir başa əmanət toplaya bilməyən qurumlar aiddir. Məsələn, pensiya fondları, sığorta fondları. Düzdür onlar depozit institutları deyil, lakin buna baxmayaraq mal vasitəçiliyində onlar mühüm yer tutur. Buraya əsasən öz vəsaitlərini investisiya istiqamətində yönəldən təşkilatlar, şirkətlərdir. Bildiyimiz kimi, respublikamız bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü yaşayır. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanda maliyyə bazarının olması,

onun və maliyyə vasitəçiliyinin tənzimlənməsi olduqca vacib bir məsələdir. Çünki məhz bu sahələr ciddi dövlət tənzimlənməsinəmərz qalan sahələrdir. Maliyyə bazarının mühüm, tərkib hissələrindən biri də qiymətli kağızlar bazarıdır. Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarında həlledici rol oynadığından onu bəzən də maliyyə bazarı da adlandırırlar.

Qiymətli kağızlar bazarını müəyyən əlamətlərinə görə növlərə ayırırlar. Əvvəlcən də görüldüyü kimi qiymətli kağızlar bazarı xüsusiyyətlərinə görə 2 yerə ayrılır:

- borc bazarı;
- səhm bazarı.

Bu bölgü borc və pay qiymətli kağızlarının olmasını göstərir. Borc bazarı qiymətli kağızların alqı-satqısını nəzərdə tutan bazardır. Borc qiymətli kağızları dedikdə, müəyyən müddətə, müəyyən faiz və əqoyulmuş vəsaitin geri qaytarılması məqsədilə buraxılan qiymətli kağızlardır (veksel, istiqraz, depozit sertifikatları, ipoteka şəhadətnaməsi, girov kağızı).

Ödəmə vaxtına görə də qiymətli kağızlar bazarı spot və törəmə bazarına bölünür.

Burada əməliyyatlar aparılır və yerində nəqd ödəmə həyata keçirilir.

Törəmə bazarını isə çox vaxt gələrək bazar adlandırırlar. Törəmə bazarı – əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlə gələcəkdə alınıb satılması nəzərdə tutulan bazardır. Qiymətli kağızlar bazarı həm də əhatə dairəsinə görə növlərə ayrılır:

- daxili bazar;
- beynəlxalq bazar.

Daxili bazar və ya milli maliyyə bazarı bir dövlətin qiymətli kağızlarının öz bazarında satışıdır.

Beynəlxalq bazar isə bir ölkənin qiymətli kağızlarının digər dövlətin maliyyə bazarında satışıdır.

Qiymətli kağızların satış xarakterinə görə mal bazarı 2 növə ayrılır – ilkin və ikinci bazara. İlkin bazar iqtisadiyyatın əsas tənzimləyicisi kimi çıxış edir və o yeni buraxılmış qiymətli kağızların satışı üçün nəzərdə tutulur.

İkinci bazar isə ilkin bazarda buraxılmış qiymətli kağızların alınıb satılmasını, başqa sözlə desək qiymətli kağızların ilkin sahiblərindən – investora və vasitəçilərə satışını nəzərdə tutur. Bundan başqa ikinci bazar qiymətli kağızların likvidliyini təmin edir. Burdan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, ikinci bazarın əsas funksiyası qiymətli kağızlar bazarını balanslaşdırılmaq və likvidliyini təmin etməkdir.

Qiymətli kağızlar bazarı birdə təşkil səviyyəsinə görə iki yerə ayrılır:

- təşkil olunan bazar;
- təşkil olunmayan bazar.

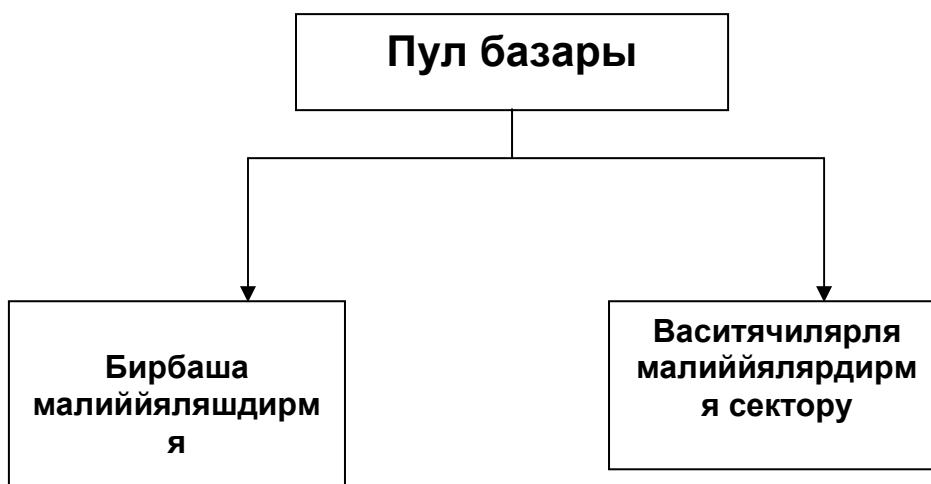
Təşkil olunan bazar ikinci bazarı əhatə edir. Təşkil olunmuş bazar qiymətli kağızların əvvəlcədən təşkil olunmuş rəsmi yerdə ticarəti – yəni birca deməkdir. Təşkil olunan bazarda alıcı və satıcılar görüşürlər. Tələb və təklifdən asılı olaraq müxtəlif müqavilələr bağlayırlar.

Azərbaycanda 1999-cu ildən Bakı Fond Birjası yaradılmışdır. Təşkil olunmayan bazar – konkret yerdə deyil, yəni Bircada deyil, ondan kənar qiyətli kağızların alqı satqısıdır. Bu bazar həm də bircadankənar ticarət adlandırılır. Bircadankənar əməliyyatları broner və diller kompaniyaları həyata keçirirlər. Hal-hazırda kiçik və orta müəssisələrin əksəriyyəti zəhmətlərinin satışını bircadankənar həyata keçirirlər. Çünki bircada iştirak üçün bir sıra mütləq göstəricilərin qeydiyyatdan keçməsi lazımdır. Kiçik müəssisələrin isə əksəriyyətində bu göstəricilər kifayət etmədiyindən bu müəssisələr bircaya çıxma bilmirlər.

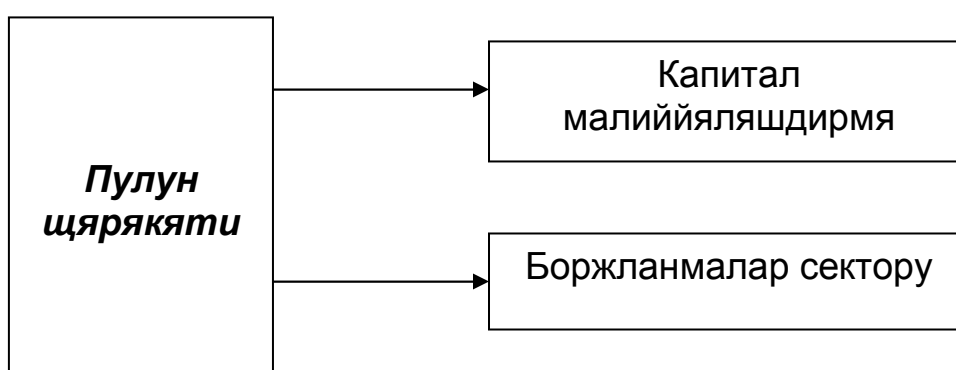
Pul bazarı – spesifik əmtəə olan bir malın – pulun – alqı və satqısı bazarıdır.

Bazarda pula olan tələb və təklif formalaşır. Faiz məzənnələri "pulun qiyməti kimi", tələb və təklifin nisbətindən asılıdır. Bu, pul bazarının fəaliyyət göstərməsi qanunauyğunluqların istənilən digər bazarının qanunauyğunluqları kimi olmasına dəlalət edir. Pul bazarının subyektləri kreditor, borc alan və vasitəçilər olan fiziki və hüquqi şəxslərdir.

Pul bazarının mahiyyətini anlamaq üçün, onun institusional modelini dərk etmək lazımdır. Bu modelə uyğun olaraq, pul bazarı iki sektora bölünür: birbaşa maliyyələşdirmə sektoru və vasitəçilərlə maliyyələşdirmə sektoru.

Sxem 3.

Birbaşa maliyyələşdirmə sektorunda alqı-satqı məsələsini bilavasitə alıcı və satıcı həll edir. Bu sektorda, pul hətəkətinin 2 kanalı mövcuddur ki, bunlar, kapital maliyyələşdirməsi sektoru və borclanmalar kanalıdır. Vasitə ilə ifadə olunmuş maliyyələşdirmə sektorunda isə, pullar vasitəçilər vasitəsilə realizə olunur.

Sxem 4.

Пул базарının tam şəkildə anlaşılması istiqamətində, onun stukturu böyük rol oynayır:

Maliyyə alətlərinin dövriyyəsi müddətləri baxımından, maliyyə bazarı pul bazarı və kapital bazarına bölünür. Alətlər baxımından isə, pul bazarı, ssuda öhdəlikləri bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, valyuta bazarı, sığotra bazarı və qızıl bazarlarına

bölünür. Xüsusilə fikir vermək lazımdır ki, sadalanan bazarlardan hər biri öz maliyyə alərlərinə malikdir. Maliyyə bazarının alətləri, öz xarakterinə görə, borc və qeyri-borc alətlərinə bölünür.

Qiymətli kağızların rolu və əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, qiymətli kağız bazarı istehsal üçün sərbəst vəsaitlərin investisiyaya cəlb edilməsini təşkil edir. Kapitalın bir sahədən başqa sahəyə axınını təşkil edir ki, bu da ayrı-ayrı sahələrin inkişafını nizamlayır, büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün vəsait cəlb edir. Aktiv bazarın real bazar qiymətini müəyyən edir, inflyasiyaya təsir edir və s.

Qiymətli kağızlar həm də bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- qiymətli kağızlar kapital üzərində mülkiyyət hüququnu təsdiq edir;
- qiymətli kağızlar investorla emitent arasında olan borc münasibətlərini əks etdirir.

Öz sahibinə emitentdən müəyyən gəlir almaq hüququnu verir. Səhm öz sahibinə qiymətli kağızları öz sahibinə səhmdən cəmiyyətin idarə edilməsində iştiraku hüququ verir;

Qiymətli kağızlar alınıb-satıla bilir, girov qoyula bilir;

Qiymətli kağızlar bazar iqtisadiyyatının vacib atributlarından biridir. Hazırda qiymətli kağızlar bazarı olmayan ölkədə yüksək səviyyədə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının mövcudluğundan danışmaq olmaz. Qiymətli kağızlar bazarı pul vəsaitinə olan tələblə onun təklifinin qarşılıqlı əlaqədə olduğu münasibətlərdən ibarətdir. Hər hansı bir sahibkar öz vəsaiti ilə iş yerləri açır istehsalla məşğul olur və məhsul istehsal edir. Onun pul vəsaitlərinə daimi ehtiyacı olur və bu ehtiyacı ödəmək üçün qiymətli kağızlar bazarına müraciət edərək buraxdığı qiymətli kağızları sataraq vəsait cəlb edir. Digər tərəfdən əhalidə, müəssisə və təşkilatlarda müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri toplanır. Əhalinin sahibkarlıqla bilavasitə məşğul ola bilməyən hissəsi əvvəllər qazandıqları sərbəst pul vəsaitlərini qoruyub saxlamaq və artırmaq üçün qiymətli kağızlar bazarına üz tutur. Həmin sərbəst pul vəsaitləri qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə toplanaraq kapitalın iriləşməsinə səbəb olur və daha böyük iqtisadi layihələrin reallaşmasına kömək edir. Nəticədə hər iki tərəf fayda əldə edir. Belə ki, müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti olan şəxs, qiymətli kağızlar almaqla dividend əldə edir

və öz gəlirlərini artırır. Qiymətli kağızları buraxanlar (emitentlər) isə vəsait cəlb edərək istehsalın inkişafı üçün uzunmüddətli investisiya əldə edirlər. Kredit resurslarının məhdud olduğu şəraitdə qiymətli kağızlar vasitəsilə vəsait cəlb edilməsi daha əlverişlidir. Qiymətli kağızlar vasitəsilə pul vəsaitlərinin pula ehtiyacı olanlara veriləmsi prosesi baş verir. Həm də bu proses inzibati amirlik metodları deyil, maddi maraq və könüllülük prinsipi əsasında keçirilir.

Qiymətli kağızlar bazarı kapitalın effektiv sahələrə axınını təmin edir, iqtisadiyyata çeviklik verir ki, bu da pul ehtiyatlarının bir sahədən digər sahəyə keçməsi və son nəticədə iqtisadi inkişafın tempini artırır.

Azərbaycanda bu gün qiymətli kağızlar bazarı formalaşmaqdadır. Baxmayaraq ki, Azərbaycanda bütün inkişaf edən bazarlara xas olan çatışmamazlıqlar var, bununla belə qiymətli kağızlar bazarının güclü inkişaf və artım potensialı da mövcuddur.

İndi Azərbaycanda özünün qiymətli kağızlar bazarının inkişaf konsepsiyasını müəyyənləşdirməyə cəlb edir. Dünya təcrübəsi ilə milli spesifikanın uyğunlaşdırılması, məhz həmin yoldur ki, bu zaman ümumilikdə qiymətli kağızlar bazarının inkişaf yolunu tapmaq olar. Məhz dünya təcrübəsi ilə Azərbaycan praktikası arasındakı uyğunluq və inkişafın əsasını təşkil edir.

Bu gün Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişafı respublikanın ərazisində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı və beynəlxalq aləmdə qiymətli kağızlar bazarının inkişaf sürəti ilə sıx əlaqədardır.

Hal-hazırda Azərbaycanda fond bazarının tam miqyaslı infrastrukturu mövcuddur. İnstitusional planda bunlar fond bircaları, depozitar sistemləri, broker və diller şirkətləri, eləcə də qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətini, onların iştirakçılarını və qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi baza kimi fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycanın maliyyə bazarının əsas vasitələri istiqrazlar, səhmlər cəmiyyətlərin səhmləri, veksellər, notlar, funçers müqavilələri hesab edilir.

Dövlət qısamüddətli istiqrazları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən buraxılır və dövlət büdcəsinin kəsirini ödəmək üçün istifadə olunur.

Dövlətə istiqrazları dünya təcrübəsində qiymətli kağızlar sayılır. Azərbaycanın dövlət qısamüddətli istiqrazlarının nominal dəyəri 1 milyon manata bərabərdir. D.Q.I-rinin ödəmə müddəti üç aydan sonra baş verir. D.Q.I-ri nominal dəyərdən aşağı qiymətlə satılır.

Fond bazarının vacib seqmentlərindən biri müəssisələr və maliyyə idarələrinin özlərinin borc öhdəliklərinin – istiqraların buraxılması hesab edilir. Hər bir konkret müəssisənin dinamik inkişafı onun istehsalının inkişafı üçün azad vəsaitlərin mövcud olması hallarında ola bilər. Bununla birlikdə investorların geniş dairəsinin əhatəsi ilə təmsil olunan fond bazarı münasib şərtlərlə kifayət qədər vəsaitlər təklif edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Azərbaycanda sahibkarların inkişafı üçün fond bazarına istiqrazların buraxılışı vasitəsilə daha sərfəli şərtlər, yəni borcun daha ucuz dəyərini və onun uzunmüddətli olmasını təklif edən hallarda bank krediti götürməyə üstünlük verir. Bank istiqralarının buraxılışı depozitin və ya banklararası kreditin cəlb olunması üçün alternativ olan hallarda müəssisələr üçün bu cür hal bank kreditlərinin alternativini hesab edilir.

BFB-da korporativ səhmlər üzrə sövdələşmələr iki problemlərlə üzləşir. Bunlardan öbirincisi Azərbaycanda bazar qiymətləri olmadığından və sövdələşmədə səhmlərin qiyməti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edildiyindən səhmlərin dəyərləndirilməsinin olmaması hesab edilir, məhz bütün bunlar marketmeyker institutunun tətbiqinin zəruriliyi, meydana çıxarır. Problemlərdən ikincisi, emitent müəssisələrin səhmdar bazarında qeyri-şəffaf və sabit maliyyə vəziyyətində olmamasından ibarətdir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, səhmlər üzrə gəlirlər üzərində tələbat böyük aktivlik tələb etdiyindən dividend siyasəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımda maliyyə bazarı adekvat və tam informasiyaya malik olmalıdır.

Azərbaycan maliyyə bazarında funçers müqavilələrin bazis aktivi hələ ki, ABŞ dolları qalır. Funçers sövdələşmələri risk üçün və maliyyə bazarında qiymətlərin müəyyən olunmasının əsası sayılır.

Aparılan təhlilin nəticəsi göstərir ki, respublikanın qiymətli kağızlar bazarı hələ ki tam surətdə beynəlxalq standartlara cavab vermir. Bunun təsdiqi kimi korporativ qiymətli kağızlar bazarında əhalinin passivliyini və kommersion banklarının zəif

iştirakını misal gösmətmək olar. Milli iqtisadiyyatın son illərdəki yüksək tempi inkişafı ölkənin maliyyə bazarının yaxın vaxtlarda möhkəmlənəcəyi və bazar münasibətlərinin qurulmasında, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında vacib rol oynayacağı haqla sevindirici mülayizələr yürüməyə geniş imkanlar yaradır.

Müasir dövrdə Azərbaycan fond bazarının yaranması qarşısındakı çətinliklərə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bu bazar cavan, dinamik, perspektivli, yaxşı gələcəyi olan bazardır və o bizim iqtisadiyyatımızda baş verən bütün müsbət proseslər, yəni dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi ilə bağlı qiymətli kağızların kütləvi buraxılışı; yeni kommersiya qurumlarının və holdinq strukturlarının yaradılması, səhmdar cəmiyyət əsasında vəsaitin cəlbi və s. əsasında inkişaf edir. Qiymətli kağızlar bazarı həm də dövlətin maliyyə resurslarının yenidən bölgüsündə vacib rol oynayır və həmçinin bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyəti üçün əvəlolunmaz rola malikdir. Ona görə də fond bazarının bərpası və tənzim edilməsi dövlətin qarşısında duran birinci dərəcəli məsələlərdən biridir.

Qiymətli kağızlar bazarının mühüm tərkib hissəsi qısamüddətli borc öhdəliklərinin, xüsusilə xəzinə veksellərinin dövr etdiyi pul bazarıdır. Bu bazar dövlətin pul vəsaitlərinə olan ehtiyaclarını çevik surətdə ödəməyə imkan verməklə yanaşı, ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslərə öz sərbəst pul vəsaitlərinə görə qazanmaq imkanı verir. Digər sivil bazarlarda olduğu kimi qiymətli kağızlar bazarı da tələb, təklif və onların qarşılıqı münasibətlərdən doğan qiymətdən asılı olaraq formalaşır. Qiymətli kağızlar bazarında tələb, adətən xərcləri gəlirlərini üstələyən dövlət və investisiyanın maliyyələşməsi üçün gəliri kifayət qədər olmayan müəssisələr tərəfindən yaradılır. Hökumət qiymətli kağızlar bazarında çox vaxt borc aldanlar kimi əhali, xüsusi sektor borc verənlər kimi çıxış edir. Qiymətli kağızlar bazarının ən əsas vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, əhalidə və xüsusi sektorda olan yığımların tez və tam şəkildə investisiya məqsədlərinə elə yönəldə bilsin ki, hər iki tərəf üçün sərfəli olsun. Bu vəzifəni qiymətli kağızlar bazarında vasitəçilər hesab edilən professional işiarkçıların rolu olmadan yerinə yetirmək mümkün deyil, qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarına görə professional işiarkçılara

broker, diller, qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyət, klirinq, depozitari fəaliyyəti, ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət aiddir.

Hazırda ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarı «Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» (1993), «Səhmdar cəmiyyəti» haqqında (1994), «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1998) və s. vasitəsilə tənzimlənir. Bütün bununla yanaşı respublikamızda qiymətli kağızlar bazarının inkişafını təmin etmək məqsədilə geniş tədbirlər həyata keçirilməli və qiymətli kağızlar bazarının inkişaf proqramı işlənib hazırlanmalıdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda fond bazarının tam miqyaslı infrastrukturu mövcüddür. İnstitusional planda bunlar fond bircaları, depozitar sistemləri, broker və diller şirkətləri, eləcə də qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətini onların iştirakçıları və qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən normativ-hüquqi baza kimi fəaliyyət göstərirlər. Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının tərkib hissəsidir. Maliyyə bazarının digər hissəsi kredit bazarıdır. Bu iki bazar bir-birilə sıx əlaqədardır və qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Məsələn, banklar qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarına qiymətli kağızları buraxan emitentlərə kredit verir, digər tərəfdən özləri emitent kimi çıxış edir və yaxud digər emitentlərin buraxdığı qiymətli kağızların böyük partiyalarla sonradan satmaq üçün alırlar. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində qiymətli kağızlar bazarında vasitəçilik rolunu kommersiya bankları həyata keçirirlər. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, bank sektoru əsas maliyyə vasitəçisi olduğundan maliyyə vəsaitlərinin kreditorlardan borc alanların xeyrinə bölüşdürülməsinin klassik mexanizmi kimi tədricən fond bazarları ilə rəqabətli mübarizədə öz mövqeyini doğrulda bilmir. Hal hazırda fondların sənaye müəssisələri üçün vəsaitlərin cəlb olunmasının daha ucuz və daha rahat növünə çevrilir. Ölkənin bank sistemi 114 kommersiya-kredit təşkilatlarından, o cümlədən 44 bankdan ibarətdir. Azərbaycanın kommersiya bankları hələ də iqtisadiyyatın real sektoruna çox zəif şəkildə kredit ayırırlar. Azərbaycanda bank kreditlərinin bütün növləri ÜDM 12% təşkil edir.

Kommersiya banklarının aktivlərinin demək olar ki, yaxşı bütövlükdə milli iqtisadiyyatdan fərqli olaraq kreditlərin qaytarılması riski az olan yerlərdə – bank sisteminin öz daxilində yerləşdirilir. Kapital qoyuluşunun bank kreditləşməsinin

səviyyəsi çox aşağıdır. Bunun səbəbi isə ilk növbədə Azərbaycan kommersiya banklarının zəifliyi, ikincisi isə, risklərə görə bankların müddəti əsas da kreditləşmə ilə məşğul olmaq istəməməsidir.

Bundan əlavə, kommersiya bankları tərəfindən verilən kreditlər üzrə faizlər orta hesabla 20-25% təşkil edir. Aydınır ki, bu cür kreditlər faiz dərəcələrinin liberallaşmanın ilk illərinə nisbətən xeyli miqdarda aşağı düşməsinə baxmayaraq hələ də milli istehsalçılar üçün sərfəli sayıla bilməz. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kreditlərin bu gün verilməsi zamanı banklar kreditin məbləğindən iki dəfə çox məbləğdə girov qoymağı tələb edirlər.

Maliyyə bazarının digər segmenti lizinq hesab edilir. Lizinq unvestisiya fəaliyyətinin bu növü olmaqla onun ən vacib tərkib hissələrindən biri sayılır.

Ən əvvəl bank kreditləşməsi ilə müqayisədə lizinqin 4 əsas üstün cəhətini göstərmək olar:

- lizinq üçün zəmanətlərin icarəyə verilən əmlakı üzərində mükliyyət hüququ lizinq verəndə qaldığından az tələb olmasını;
- vergi tutmanımımtiyazlı şərtlərinin olmasını;
- banklarla müqayisədə lizinq şirkətlərinin fəaliyyətlərinin dövlət tərəfindən daha az tənzimlənməsini;
- vəsaitlərin istifadəsinin lizinq şirkətləri tərəfindən yoxlanmasına ehtiyacın olmamasını.

2005-ci ilin nəticələrinə görə ölkədə fəaliyyət göstərən 7 lizinq şirkətində 50.0 mlrd.manatdan bir az çox məbləğdə sövdələşmə aparılmışdır. Bu göstərici 2004-cü ilin lizinq üzrə göstəricisindən demək olar ki, 5 dəfə çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə hal-hazırda lizinq sisteminin inkişafı daha çox bank təşkilatlarının verə biləcəkləri maliyyələşmədən asılıdır. Lakin lizinq əməliyyatlarına qoyuluşlar uzunmüddətli olduğundan kommersiya bankları bu istiqamətdə işləməkdən çəkinirlər.

Ölkədə maliyyə bazarının digər segmentlərindən biri də müasir standartlar şəklində təqdim olunan sığorta bazarları: qeyri-dövlət sığorta və təkrar sığorta şirkətləri, sığorta brokerləri, agentlər və s.-dir. Hal-hazırda ölkədə 29 sığorta şirkəti, 5

broker təşkilatı fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda sığorta bazarının ölkənin iqtisadi artımını təmin etmək inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin oynadığı rolu yeinə yetirə biləcəyi haqda fikir söyləmək düzgün olmazdır. Buna misal olaraq Azərbaycan sığorta bazarının inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərə görə: ölkənin sığorta şirkətlərinin sığorta mükafatları payının ümumi məbləğini ÜDM-ni nisbətinin qərb ölkələri müqayisə edilməyəcək qədər aşağı göstəricilərə malik olmasından görmək olar. Bu göstərici Azərbaycanda cəmi 0,82% olduğu halda inkişaf etmiş ölkələrdə 8-10% təşkil edir. Nəticədə cəmiyyətə bir tərəfdən sığorta xidmətləri vasitəsilə müəssisələrin və əhəlinin resurslarının investisiya qoyuluşu məqsədilə xeyli dərəcədə toplaya bilmir, digər tərəfdən isə o, müxtəlif risklərdən qorunmamış olur. Buna görə də dövlət büdcəsinin qəza və təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılmasına sərf etdiyi xərcləri artır və iqtisadi fəaliyyət şəraiti pisləşir.

Beləliklə, biz ölkənin bank sisteminin və banklarla sıx əlaqədə olan lizinq və sığorta şirkətlərinin vəziyyətini, onların investisiya imkanlarını nəzərdən keçirdik və nəticədə hesab edirik ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommersiya bankları, lizinq və sığorta şirkətləri sistemi mahiyyət etibarilə iqtisadi artıma xidmət etmir. Belə ki, milli iqtisadiyyata lazım olan investisiya istiqamətinə malik deyil.

Bu gün Azərbaycanın inkişaf edən iqtisadiyyatında sahibkar öz biznesini öz vasitələləri hesabına aparmaq məcburiyyətində qalır. Belə mənfi amillər: birincisi, maliyyə bazarının zəif və ikincisi, milli sahibkarların işgüzarlıq mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olmasını təşkil edir. İstehsalat sahəsində çalışan sahibkarın fəaliyyəti kommersiya, ticarət, idxal əməliyyatları və s.-lər müqayisədə geniş və qaytarmaq müddəti sözü gedən sahələrə nisbətən çox olduğundan uzunmüddətli kreditin zəruriliyi haqda maliyyə resursları üçün bank sektoruna müraciət etməlidir. Bundan başqa istehsal sahəsində digər sahələrlə müqayisədə rentabellik səviyyəsi yüksək olmadığından kreditin dəyəri də yüksək olmamalıdır. Beləliklə, sahibkarlığın aktivliyinin iki əsas – kreditləşməsinin uzunmüddətli və azdəyərli olması ölkənin kommersiya banklarının onu təmin etmək iqtidarında olmasını təsəvvürə gətirmək çətinlik törədir. Mövcud cəmiyyəti bir neçə səbəblə: bank sisteminin kapitallaşmasının aşağı səviyyədə olması, kreditin uzunmüddətliyi hallarında onun

qaytarılmama riskinin mövcudluğu, bankların yüksək likvidliyi aktivlərə malik olmaq istəyi, əməliyyat xərclərinin yüksəkliyi, investisiya sahəsində korporativ idarəetmənin zəifliyi və s.-lə əlaqələndirmək olar.

Bütün bu qeyd olunanlar Azərbaycanda mövcud problemlərin təhlili əsas verir ki, bu problemlərin aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlər görülməli, yeni-yeni layihələr hazırlanmalı, təkliflər irəli sürülməlidir. Məsələn, təklif olunur ki, Azərbaycana xarəici investisiyaların axını gücləndirilsin, əhaliyə öz əmanətlərini yerləşdirmək üçün geniş imkanlar yaradılsın, korporativ qiymətli kağızların özəlləşdirilməsi sürətləndirilsin, gxirov mexanizmi sadələşdirilsin. Banklar tərəfindən qiymətli kağızlarla təminatlı kreditlərin verilməsi genişləndirilsin, Azərbaycanın iqtisadi-maliyyə proseslərinin qərb ölkələri ilə inteqrasiyası sürətlənsin və s.

Qeyd olunmuş nailiyyətlərin əldə olunmasından sonra Azərbaycanın iqtisadiyyatı qarşısında hal-hazırda ikiqat vəzifə: maliyyə bazarının bazar infrastrukturunu fəal şəkildə inkişaf etdirmək və eynilə onun dünya maliyyə bazarına uyğunlaşdırılması məsələsini həll etmək durur.

Maliyyə bazarında dövlət bir qayda olaraq həm borc alankimi çıxış edir, həm də maliyyə münasibətlərini tənzimləyir.

Maliyyə bazarının mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının hərəkətini, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir tərəflən maliyyə resurslarına ehtiyac yaranır. Digər tərəfdən isə pul artıqlığı olan şəxslər öz artıq vəsaitlərini sərfəli yerləşdirməklə onun məbləğini daha da artırmağa çalışır. Pula ehtiyacı olanlar və artıq pulu alanların görüşməsi maliyyə vasitəçiləri və maliyyə bazarı vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə bazarının fəaliyyət göstərməsi üçün cəmiyyətdə sərbəst pul vəsaitləri (əmanətlər) olmalıdır. Ümumi şəkildə əmanət gəlirdən istehsala sərf edilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğdir.

Əmanət və investisiyanın artımı cəmiyyətin fiziki aktivlərinin artmasını xarakterizə edən bir göstəricidir. Əmanətlə investisiyanın çox sıx qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Investisiya ümumi formada ümumi istehsalın həcmnin istehlak şeyləri istehsalına nisbətən artdığını əks etdirir. Maliyyə bazarı o ölkədə daha çox inkişaf

edir ki, həmin ölkədə əmanətlər investisiyadar daha çox olur. Müxtəlif dövrlərdə dünya ölkələrində və Azərbaycanda əmanət və investisiyaların Ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə olunur. Cəmiyyətin iqtisadi aktivləri artsa belə, həmin aktivlər istehsal prosesinə, xidmət sahələrinə və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməzsə, cəmiyyət üçün lazım olan məhsul istehsal edilməyəcək, xidmət göstərilməyəcək əlavə iş yeri açılmayacaq, büdcəyə vəsait daxil olmayacaq, həmin aktivlər dövriyyədən çıxarılacaq, pul qıtlığı yaranacaq, əlavə emissiya ediləcək və inflyasiya artmaqdır. Ona görə də əmanətləri investisiyaya yönəltmək üçün maliyyə bazarının mövcudluğu zəruridir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti əmanət sahiblərindən pula ehtiyacı olanlara keçməsi ilə müşayiət olunur. Pula ehtiyacı olanlar firmalar, hökumət, əhali və xarici vətəndaşlardır. Eyni zamanda həmin subyektlərdə maliyyə vəsaitlərinin artıqlığı da yaranı bilər. Yəni bir sahədə maliyyə vəsaitlərinin artıqlığı, digər sahədə çatışmamazlıq varsa, vəsaitin bir sahədən (subyektədən) başqa sahəyə axın baş verir. Bu axın maliyyə vasitəçiliyi və maliyyə bazarı vasitəsilə həyata keçirilir. Adətən maliyyə vasitəçiləri ilə kapitalın hərəkəti daha səmərəli hesab edilir. Lakin, bu heç də belə deyil. Məsələn: maliyyə çatışmamazlığı ilə işləyən müəssisə, maliyyə vasitəçisinə (banka) müraciət edə bilər və yaxud istiqraz buraxa bilər. Maliyyə vasitəçiləri kapitalın cəlb edilməsi və bölüşdürülməsi zamanı xərclərin artmasına səbəb olurlar. Odur ki, kapitalın bir başa hərəkətini nəzərdə tutan maliyyə bazarı daha səmərəli hesab edilir. İndiki bazar iqtisadiyyatı üçün maliyyə bazarı iqtisadiyyatın «sınıf mərkəzi» hesab edilir. Bu iqtisadi proseslərin idarə edilməsi, onlara xidmət göstərilməsi və çox saylı iştirakçıların fəaliyyətini tənzimləyən ən mürəkkəb bir strukturdur.

Sərbəst pul vəsaitləri əsasən ev təsərrüfatında yaranır və pula ehtiyacı olanlara keçir. Yəni, bu vəsaitlər kommersiya təşkilatlarına, dövlət sektoruna və maliyyə vasitəçilərinə doğru hərəkət edir. Maliyyə vəsaitlərinə olan ehtiyac dövlətdə daha böyükdür və dövlət maliyyə bazarında borclu kimi çıxış edir və dövlət maliyyə bazarının digər iştirakçılarından (ev təsərrüfatı, maliyyə vasitəçiləri) borc alır. Bəzi hallarda maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti əksinə olur. Məsələn: dövlət eyni başlayan

kommersiya firmalarına maliyyə köməyi verilməsi məqsədilə güzəştli kreditlər verir. Maliyyə resurslarının belə hərəkəti sxemdə qırıq-qırıq xətlərlə göstərilmişdir. Bundan başqa ayrı-ayrı sektorların daxilində də maliyyə resurslarının hərəkəti baş verir. Məsələn: ayrı-ayrı müəssisələr bir-birinə mal verir, xidmət göstərir və debitor-kreditor borcları yaranır.

Ümumiyyətlə, başqa amillərin təsiri nəzərə alınmazsa, iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə yığımın (maliyyə aktivləri) ümumi məbləği investisiyanın (maliyyə öhdəliyin) məbləğinə bərabər olmalıdır.

Beləliklə, fiziki və hüquqi şəxslərdə yaranmış sərbəst pul vəsaitlərinin ehtiyacı olanlara çatdırılması zərurəti yarandıqda maliyyə bazarına ehtiyac yaranır. Məhz maliyyə resurslarının alıcı və satıcıları maliyyə bazarında görüşürlər.

Investor öz vəsaitini geri almaq şərtilə və ya geri almamaq tələbi ilə verə bilər. Investor öz vəsaitin müəyyən müddətdən sonra geri almaq və bu zaman əlavə faiz almaqla vəsaiti ayrarsa, bu vəsaitlər borc qiymətli kağızları ilə rəsmiləşdirilir.

Investor öz vəsaitini hər hansı müəssisənin müəyyən hissəsinin alınmasıqda sərbəst edirsə bu sənədlərlə rəsmiləşdirilir.

Maliyyə bazarında subyektlərin hərəkəti mexanizmini nəzərdən keçirək.

Maliyyə bazarında dövlət pul vəsaitlərini borc götürən əsas subyektlərdən biridir. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün əsasən üç mənbədən istifadə edir:

- vergilərdən;
- dövlətin aktivlərinin satışından (özəlləşmədən daxil olmalar);
- maliyyə bazarından alınan borclardan (daxili və xarici).

Dövlət maliyyə bazarında həm borc alan kimi çıxış edir, həm də maliyyə münasibətlərini tənzimləyir. Dövlətin maliyyə bazarında əsas funksiyalar aşağıdakılardır:

- büdcə kəsirinin örtmək üçün vəsait cəlb etmək;
- bankın kredit faizinin tənzimlənməsi (Dövlət Xəzinə Öhdəliyinə gəlir səviyyəsini təyin etməklə);

- pul kütləsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək. Dövlət qiymətli kağızlarını satmaq vasitəsilə tədavüldə olan pulun bir hissəsini dövriyyədən çıxarır və pulun alıcılıq qabiliyyəti güclənir;

- uzunmüddətli qiymətli kağızları buraxmaqla maliyyə vəsaitlərinin yenqidən bölüşdürülməsi.

Kommersiya firmaları da maliyyə bazarında pul vəsaitlərinə olan tələbatlarını ödəyirlər. Bu zaman qısamüddətli pula olan ehtiyaclarını pul bazarında uzunmüddətli vəsaitlərə ehtiyaclarını isə qiymətli kağızlar bazarında ödəyirlər. Dövlətdən fərqli olaraq müəssisələr yalnız borc qiymətli kağızlarını deyil, həm də borc və pay qiymətli kağızlarını da buraxırlar.

Maliyyə bazarına vəsaitləri ətklif edən əsas subyektlərdən biri ev təsərrüfatıdır. Çünki bu sahədə şəxsi adamlarda əmanət formalaşır. Burada əmanətin iki forması mövcud olur: istehlak əmanəti (cari) və investisiya əmanəti. Şəxsi adamlar maliyyə bazarına müstəqil və maliyyə institutları vasitələri ilə çıxıb bilərlər. Əmanətçi maliyyə bazarına müstəqil olaraq çıxdıqda bütün risklər öz üzərinə düşür. Odur ki, çox vaxt şəxsi adamlar maliyyə vasitəçilərinin xidmətindən istifadə edirlər. Çünki, maliyyə vasitəçiləri maliyyə bazarında daha professional qərarlar qəbul etməyi bacarırlar.

Maliyyə vasitəçiliyi qaytarılmaq şərti ilə və yaxud məcburi və könüllü qaydada həyata keçirilə bilər. Qaytarılmaq şərti ilə baş verən maliyyə vasitəçiliyi hökumət orqanları vasitəsilə həyata keçirilir.

Qaytarılmaq şərti ilə baş verən maliyyə vasitəçiliyi daha böyük yer tutur və əsasən maliyyə vasitəçiliyinin hazırda formalaşmış orqanları üç qrupa bölünür:

- depozit institutları;
- müqaviləli və ya qeyri-depozit maliyyə vasitəçiləri;
- investisiya maliyyə vasitəçiləri.

Depozit institutları əsasən banklar kimi fəaliyyət göstərirlər və digər vasitəçilərə nisbətən daha əvvəl formalaşmışlar. İkinci maliyyə vasitəçiləri qrupuna müqaviləli və ya qeyri-depozit maliyyə qurumları aiddir. Müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən maliyyə qurumlarının və bu qurumlar birbaşa əmanət toplaya bilmirlər. Bu qrup maliyyə vasitəçilərinə sığorta və pensiya fondlarını aid etmək olar. Bu qurumları

şerti olaraq vasitəçi adlandırmaq olar, çünki onlar əsasən ayrı-ayrı şəxslərə xidmət göstərir, onlara pensiya və sığorta ödənişlərini verirlər. Bundan sonra müvəqqəti sərbəst qalan vəsaitlərini maliyyə bazarında istifadə edirlər. Depozit institutları olmamasına baxmayaraq maliyyə vasitəliyində sığorta və pensiya fondları mühüm yer tutur. Ayrı-ayrı ölkələrdə bu maliyyə vasitəçilərinin bəzilərinin xüsusi çəkisi müəyyən müddətlər ərzində aşağı olsa da bütövlükdə bu təşkilatlar maliyyə qurumları içərisində çox böyük rola malikdir.

Qiymətli kağızlar bazarının mühüm tərkib hissəsi qısamüddətli borc öhdəliklərini, xüsusi xəzinə verksellərinin dövr etdiyi pul bazarıdır. Bu bazar dövlətin pul vəsaitlərinə olan ehtiyaclarını çevik surətdə ödəməyə imkan verməklə yanaşı, ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslərə öz sərbəst pul vəsaitlərinə görə qazanmaq imkanı verir. Digər sivil bazarlarda olduğu kimi qiymətli kağızlar bazarı da tələb, təklif və onların qarşılıqlı münasibətlərdən doğan qiymətdən asılı olaraq formalaşır. Qiymətli kağızlar bazarında tələb, adətən xərcləri, gəlirlərini üstələyən dövlət və investisiyanın maliyyələşməsi üçün gəliri kifayət olmayan müəssisələr tərəfindən yaradılır. Hökumət qiymətli kağızlar bazarında çox vaxt borc alanlar kimi əhali, xüsusi sektor borc verənlər kimi çıxış edir. Qiymətli kağızlar bazarının ən əsas vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, əhalidə və xüsusi çəktorda olan yığımların tez və tam şəkildə investisiya məqsədlərinə elə yönəldə bilsin ki, hər iki tərəf üçün sərfəli olsun. Bu vəzifəni qiymətli kağızlar bazarında vasitəçilər hesab edilən professional iştirakçıların rolu olmadan yerinə yetirmək mümkün deyil, qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarına görə professional iştirakılara broker, diler, qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyət, klirinq, depozitari fəaliyyəti, ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət aiddir.

III FƏSİL. BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAITINDƏ MALİYYƏ RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI VƏ MALİYYƏ VASİTƏÇİLİYİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin maliyyə resurslarından istifadəyə təsiri və səmərəliliyinin artırılması yolları

Beynəlxalq münasibətlər sistemi uzun bir inkişaf yolu keçmiş və bütün ölkələr maliyyə - iqtisadiyyat münasibətlərinə bu sistem vasitəsilə daxil olmuşlar. Siyasi və iqtisadi qloballaşması şəraitində beynəlxalq maliyyənin genişlənmə prosesi daha da sürətlənmişdir. Maliyyə ehtiyatlarının hərəkət yolundakı müxtəlif maneələr tədricən aradan qaldırılmışdır. Adətən bu münasibətlər müxtəlif formalarda özünü göstərir. Buraya əsasən valyuta, kredit və investisiya münasibətlərini aid etmək olar. Valyuta bütün iqtisadi münasibətlərdə əsasən ödəniş vasitəsi kimi çıxış edir. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərini çox zaman valyuta münasibətləri kimi xarakterizə edirlər.

Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin mühüm formalarından biri kredit münasibətləridir. Bu münasibətlər qaytarılması və faizin ödənməsi məcburi olan borc kapitalının valyuta və əmtəə ehtiyatlarının təqdimi ilə bağlı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti olmaqla yanaşı bu sahədə kreditorlar və borclular qismində xüsusi banklar, dövlət idarələri və hökumət, beynəlxalq və regional valyuta kredit təşkilatları çıxış edir.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasəti həyata keçirilərkən beynəlxalq təsirlərin əhatə dairəsi nəzərə alınmalıdır. Maliyyə təkə ölkə daxilində deyil, həm də beynəlxalq miqyasda iqtisadi proseslərin ən mühüm aspektini təşkil edir. Maliyyə siyasəti təkə bir dövlətin daxilində qapanıb qalanda bir çox amillə maliyyənin rolunu mürəkkəbləşdirir və aparılan siyasət lazımi nəticəni vermir. Hal-hazırda çoxlu sayda regional və beynəlxalq maliyyə təşkilatları fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində ən mühüm yeri Beynəlxalq Valyuta Fondu tutur. Mahiyyətə pul vəsaitlərinin beynəlxalq hərəkətinin təmin olunmasına və milli valyutaların beynəlxalq nüfuzunun qorunmasına xidmət edən bu

siyasət beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin maliyyə - pul münasibətləri sahəsində apardıqları siyasət maliyyə və valyuta siyasəti kimi qiymətləndirilir. Bu zaman aparılan valyuta siyasəti milli valyuta sistemi, dünya valyuta sistemi və beynəlxalq valyuta sistemi çərçivəsində həyata keçirilir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin məcmusu kimi tarixən ilk dəfə milli valyuta sistemi yaradılıb. Bu sistem iqtisadi əlaqələrin və milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun möhkəmləndirilməsi əsasında meydana gəlmiş valyuta münasibətlərinin təşkilinin hüquqi formasıdır. Milli valyuta sistemi pul-kredit sisteminin tərkib hissəsi olsa da, öz fəaliyyət xarakterinə görə ölkə sərhədlərindən kənara çıxır. Bu sistemin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən amil milli iqtisadiyyatın və ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf səviyyəsidir. Bir qayda olaraq milli valyuta sisteminin əsas prinsipləri ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Bu sistemin əsas elementləri milli valyutanın dönərlilik səviyyəsi, onun kursu, beynəlxalq alıcılıq qabiliyyəti, valyuta məhdudiyyətlərinin olub-olmaması, bynəlxalq kredit vəsaitləri və onlardan istifadə qaydalarının ölkənin beynəlxalq hesablaşmalarının müəyyənləşdirilməsi, ölkənin valyuta münasibətlərini tənzimləyən və onlara xidmət edən milli orqanlar aid edilir.

Bu sistem dünya təsərrüfatının inkişafı əsasında meydana gələn, dövlətlərarası razılaşmalar və konvensiyalarla təsdiq edilən beynəlxalq valyuta münasibətlərinin təşkili forması olub, yəni dünya valyuta sistemi ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Ancaq dünya valyuta sistemi milli valyuta sistemindən özünün bəzi elementləri ilə fərqlənir. Dünya valyuta sisteminin elementlərinə əsasən valyuta ehtiyatları, beynəlxalq hesablaşmalar üçün pul vahidləri, valyutaların qarşılıqlı dönərliliyi, valyutaların nisbətlərinin müəyyən olunmuş vahid rejimi, valyuta kurslarının müəyyəmləşdirilməsi, valyuta məhdudiyyətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsi, beynəlxalq kredit vəsaitlərindən və beynəlxalq hesablaşmaların əsas formalarından istifadənin müəyyən olunmuş vahid qaydaları və valyuta tənzimlənməsini həyata keçirən beynəlxalq təşkilatlar daxildir.

Dövlətin valyuta tənzimlənməsi dedikdə ilk növbədə, valyutaya məhdudiyyətlər və limit qoyulması başa düşülür. Valyuta münasibətlərini tənzimləmək üçün dövlətin

əsas vəzifələri, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, valyutanın sabitliyinin qorunması onun dəyərinin möhkəmləndirilməsi, ixracın stimullaşdırılması, ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması kimi məsələlər öz həllini tapması nəzərdə tutulur.

İntegrasiya şəraitində müasir praktikada valyuta tənzimlənməsinin bir neçə metodundan istifadə olunur. Valyuta tənzimlənməsinin liberallaşdırılması zamanı valyutanın bir hissəsi ixracatçıların sərəncamında qalır, qalan hissəsi isə məcburi qaydada Mərkəzi Banka satılır.

Qeyri – liberal valyuta tənzimlənməsində isə ixracatçıların əldə etdikləri xarici valyutanı Milli Bank məcburi qaydada və bazar qiymətinə, ya da hökumətin müəyyənləşdirdiyi qiymətə satın alır.

Valyuta məhdudiyyəti zamanı hesab sahibinin razılığı ilə bu hesablara məhdudlaşdırma rejimi tətbiq edilir və onlar xüsusi təyinatlı hesablara aid edilir. Ölkə daxilində olan hüquqi və fiziki şəxslər bu rejimin tələblərinə uyğun olaraq valyuta vəsaitlərindən istifadə edirlər. Bundan başqa, valyuta kursuna və kapitalın hərəkətinə təsir göstərmək üçün isə bu hesablar üzrə faiz dərəcələri müxtəlif səviyyələrdə saxlanılır.

Maliyyə, cari ticarət və qeyri-ticarət əməliyyatları tədiyyə balansı üzrə valyuta məhdudiyyətlərində öz əksini tapmalıdır. Bu məhdudiyyətlər ticarətin ümumi cəminə və səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərməklə yanaşı eyni zamanda cari əməliyyatlarla bağlı bəzi məhdudiyyət formalarına da rast gəlmək mümkündür.

Bu məhdudiyyət formalarına isə aşağıdakıları aid etmək olar: əcnəbi ixracatçıların ölkədə satdığı əmtəənin hesabına əldə etdikləri vəsaitlərə sahib olmaq hüquqlarının qismən məhdudlaşdırılması, ixracatçıların xarici valyuta satmalarına məhdudiyyət qoyulması və bəzi idxal mallarının haqqının xarici valyuta ilə ödənilməsinin qarşısının alınması və xarici valyutanın ölkədən çıxarılmasının məhdudlaşdırılması.

Adətən valyuta məhdudiyyətlərini maliyyə və gömrük orqanları tənzimləyir. Valyuta siyasətini və valyuta məhdudiyyətlərini gerçəkləşdirən əsas dövlət qurumlarından biri gömrük orqanıdır. Bu orqan ümumi iqtisadi tənzimlənmənin və iqtisadi inkişafın başlıca aləti kimi çıxış edir.

Göründüyü kimi milli iqtisadi inkişafın təmin edilməsində beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin və milli valyuta sisteminin rolu çox böyükdür. Ona görə də milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında bu amillər də nəzərə alınmalıdır.

Dünya təcrübəsində milli iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün əsasən aşağıdakı iqtisadi modellərdən birini seçmək məqsədmüvafiq hesab edilir: qapalı milli iqtisadiyyat, inkişaf etmiş dövlətin yardımından istifadə etməklə qurulan milli iqtisadiyyat və bazar prinsipləri əsasında formalaşan milli iqtisadiyyat.

Bu modellərdə hər hansı birini seçməmişdən əvvəl milli qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri nəzərə alaraq müasir şərait uyğun milli iqtisadiyyatın və milli bazarın formalaşmasının daha mükəmməl optimal modelinin nəzəri cəhətdən işləyib hazırlamaq lazımdır. Fikrimizcə milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi göstəricilərini təhlil edərək iqtisadi problemləri həll etməklə, iqtisadi prosesləri düzgün qiymətləndirməklə və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən bəhrələnərək milli iqtisadi inkişaf modelini müəyyənləşdirmək olar. Yəni iqtisadiyyata dinamik bir sistem kimi baxmaqla yanaşı burada insan faktoruna, iqtisadi proseslərə və eyni zamanda dövlət müdaxiləsinin forma və üsullarına xüsusi diqqət yetirmək də lazımdır.

Fikrimizcə bazar iqtisadiyyatının göstərilən modellərində oxşarlıq olmaqla yanaşı onlar ümumi bazar qanunları əsasında fəaliyyət göstərirlər. Burada dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi və sosial tələblərin ödənilməsi əsas götürülür. Ayrı-ayrı dövlətlərin seçdiyi milli iqtisadi modellər bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətinə bu və ya digər formada öz müsbət və ya mənfi təsirini də göstərir. Makroiqtisadi səviyyədə tənzimləmə bazarın bütün modellərində mövcuddur. Dünyada mövcud olan bazar modelləri və onların inkişaf tarixi şəraitindən, əhalinin adət ənənəsindən, təbii resurslardan, işçi qüvvəsindən və mövcud şəraitdən də asılıdır.

Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatında mövcud olan üç modelindən birinin seçilməsi və yaxud qarışıq modeldən istifadə edilməsi də mümkündür. Bu modellərə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı (Almaniya), liberal model (ABŞ) və sosial demokrat modellərini (İsveç) aid etmək olar.

Göstərilən modellər bir-birindən əsasən dövlətin sosial siyasətinə, mülkiyyət formalarına və dövlət tənzimlənməsi səviyyəsinə görə fərqlənirlər.

Müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatının digər tiplərinin və modellərinin olması fikirləri də mövcuddur. İqtisadiyyatda Amerika, İsveç, Fransa, Çin, Yaponiya və Koreya modellərinin mövcud olması ilə yanaşı bu ölkələrin iqtisadiyyatı və onun inkişafı da biri-birindən köklü sürətdə fərqlənirlər. Bu da təbii haldır. Hələ 1946-cı ildə məşğulluq haqqında qanun qəbul edən ABŞ senatı burada dövlətin ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinə görə məsuliyyət daşmasını müəyyənləşdirir. İstehsalın təmərküzləşməsi prosesi nəticəsində elmi-texniki tərəqqinin güclənməsi və eyni zamanda işçi qüvvəsinin tərkibində də dəyişikliklər baş verdi, nəticədə qeyri-istehsal sahələrində çalışan işçilərin sayı istehsalla məşğul olan işçilərin sayından xeyli artıq oldu.

Sonrakı illərdə ABŞ iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılması proqramı (1980) aşağıdakı vəzifələrin həllini qarşıya qoyurdu: vergilərin və şəxsi gəlir vergilərinin azaldılması, hökumət xərclərinin artırılmasının qarşısının alınması, sosial proqramların ixtisar edilməsi, infilyasiyanın tənzimlənməsindən dövlətin imtina etməsi. Nəticədə, 1986-cı ildə şəxsi gəlir vergisi 50% -dən 28%-ə, korporasiyaların gəlirlərindən vergilər 46%-dən 34%-ə endirildi və 6 milyon az gəlirli ABŞ vətəndaşı federal vergilərdən tamamilə azad edildi. İqtisadiyyatın köklü struktur dəyişikliyi nəticəsində 1983-cü ildən başlayan iqtisadi yüksəliş 1989-cu ilə qədər davam etdi.

Bu illərdə ölkədə ÜMM və məhsul istehsalının həcmi 1979-cu ildəkindən 28% çox oldu, 17 milyondan çox yeni iş yeri yaradıldı. İşsizlik ən aşağı səviyyəyə düşərək bütün işçi qüvvəsinin cəmi 5 faizini təşkil edirdi.

ABŞ iqtisadiyyatında uzunmüddətli yüksəlişdən sonra 1989-1992-ci illərdə istehsalın artım sürəti kəskin azalmağa başladı. ÜMM-un orta illik artımı 1982-1988-ci illərdə 3.8% təşkil etdiyi halda göstərilən üç ildə bu artım 1%-ə yaxın oldu. 1990-cu ilin əvvəlində dövlətin büdcə kəsiri 290 milyard dollar dövlət borcu isə ən yüksək həddə çatdı və nəticədə ABŞ böyük borclu ölkəyə çevrilməklə yanaşı investisiya xərclərinin kəskin azalması baş verdi. Daha sonra 1993-cü ildə iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə uzunmüddətli investisiya proqramının həyata keçirilməsinə 140

milyard dollar vəsait ayrıldı. Nəticədə ölkədə işsizliyin və infilyasiyanın səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş, yeni iş yerləri yaranmış və dövlətin büdcə kəsiri kəskin azalmışdır. Göründüyü kimi ayrı-ayrı illərdə və müxtəlif şəraitdə ABŞ-da aparılan çevik iqtisadi siyasət ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etməklə yanaşı eyni zamanda tətbiq olunan iqtisadi modelin düzgün seçildiyi bir daha sübut olundu.

XXI-əsrə dünya iqtisadiyyatında aparıcı yerlərdən birini tutan Yaponiya son illərdə iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünyada beynəlxalq əhəmiyyətli maliyyə mərkəzinə çevrilməkdədir. Hal-hazırda Yaponiyanın xalis maliyyə aktivlərinin ümumi həcmi 129 milyard dollara çatmışdır. 1995-ci ildə dünyada yapon kreditlərinin xüsusi çəkisi 53% olmuşdur.

Hələ 1983-1991-ci illərdə Amerikanın yüksək texnologiyaya malik şirkətlərinə qoyulan xarici investisiyaların üçdə ikisindən çoxu Yaponiyanın payına düşürdü. 1981-ci ildə Yaponiya “Gələcək nəsil sənayesinin baza texnologiyası” adlı üç hissədən ibarət olan geniş bir proqram irəli sürülmüşdü. Bu proqram yeni materiallar-yüksək keyfiyyətli şəxsi məhsullar, elektrik keçirən polimerlər, plasmaslar istehsalı, biotexnologiyanın inkişaf etdirilməsi və yeni elektron cihazlarının hazırlanmasını nəzərdə tuturdu. Dünyada 90-cı illərin əvvəllərində müəyyən proqram üzrə istehsal əməliyyatı yerinə yetirən 610 min mexanizmdən 385 mini Yaponiyada istehsal olunmuşdur. İqtisadi inkişaf baxımından fəvqəldövlətə çevrilən Yaponiyanın dünya təsərrüfat sistemində təsiri getdikcə artmaqdadır. Dünyada istehsal olunan ümumi məhsulun 40%-ə yaxını və dünya üzrə məhsul ixracatının 20%-dən çoxu bu iki dövlətin Yaponiyanın və ABŞ-nin payına düşür. Yaponiyanın iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün 80-cı illərin əvvəllərində yeni sənaye sahələrinin inkişafı öz müsbət nəticəsini verməkdədir. Yapon bazar iqtisadi modelinin əsas cəhətlərinə milli iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin yüksək səviyyəsi, özünü müdafiənin möhkəmləndirilməsi və inkişafının 5 illik planının tərtibi, qəbul edilən qərarlarda fəhlələrin iştirakının təmin edilməsi, müəssisədə çalışan işçilərin və rəhbərlərinin əmək haqlarının arasındakı fərqin minimum həddinin müəyyən edilməsi və nəhayət dövlət tərəfindən sosial bərabərliyin təmin edilməsini daima gücləndirmək sosial

vəzifələrin həllin isə koorparasiyaların və təşkilatların üzərinə qoymağa aid etmək olar.

Bir-birindən tamamilə fərqli Amerika və Yapon bazar iqtisadiyyatı modellərinin müqayisəsindən görüldüyü kimi iqtisadi inkişaf modelinin seçimi üçün həlli vacib digər faktorlar da nəzərə alınmalıdır. Milli iqtisadi inkişaf modelinin seçimi ilə yanaşı bazar münasibətləri sisteminin inkişafı üçün eyni zamanda təbii resursların səviyyəsi, qeoqrafik vəziyyət, milli adət və ənənə, tarixi inkişaf səviyyəsi və cəmiyyətin sosial inkişaf meyillərinin istiqaməti də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi yəni makro-iqtisadi səviyyədə tənzimləmədə tənzimləmənin iqtisadi metodlarından istifadə daha səmərəlidir. Buraya pul-kredit, büdcə-vergi, maliyyə, valyuta və investisiyanı aid etmək olar. Məsələn ABŞ-da tənzimləmə büdcə-vergi sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. İsveç modeli sosial-iqtisadi siyasətin və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə seçilir. Burada əsasən məşğulluq, kadr hazırlığı və əmək bazarına aid olan sahələrə üstünlük verilir.

Fikrimizcə milli iqtisadi modelin əsasını istehsalın sürətli inkişaf olmalıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün isə dövlətin maliyyə ehtiyatları, dövlət büdcəsinin əsas hissəsi istehsal yönümlü müəssisələrə və investisiya qoyuluşuna yönəldilən vəsaitləri artırmaq lazımdır.

İstehsal nəticəsində məhsulun sərbəst bazarda satışından əldə edilən pul vəsaiti gəlir bölgüsündə tarazlığı qorumaqla yanaşı tələb və təklifin ödənilməsi və eyni zamanda inflyasiyanın qarşısını ala bilər. Bu ancaq bazarda sağlam rəqabət mühitində mümkündür. Belə halda qiymətlər dəyişmədən sərbəst və uzunmüddət qala bilər. Sərbəst bazarlarda pul kütləsinin həcmi ilə bazara çıxarılan hazır məhsulun dəyəri bir-birini tarazlayır.

Nəhayət, yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi inkişafın səviyyəsi və iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında formalaşması ilk növbədə beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin vəziyyətindən xeyli asılıdır.

3.2. Azərbaycanca maliyyə vasitəçiliyi sisteminin təkmilləşdirilməsində maliyyə mexanizminin rolunun artırılması istiqamətləri

Müasir iqtisadi inkişafın daxili səbəbləri onu irəli apara bilən hərəkətverici qüvvələri dərk etmək əməli fəaliyyətdə nəzərə almaq ehtiyacı özünə adekvat iqtisadi qanunların öyrənilməsini, dialektik ziddiyyətlərin açıqlanması onların həlli yollarının tapılması təkidlə tələb edir. Bazar iqtisadiyyatı yaradılmasının ümumi və spesifik reallıqlarını perspektiv istiqamətlərdə uğurlar qazanmasını ictimai təkrar istehsalın mühüm fazası kimi bölgü qanunlarının təhlilinə ziddiyyətlərinin təsnifatına və aradan qaldırılmasının optimal yollarının forma və metodlarının, axtarılıb tapılmasına yönəlmək nəzərə araşdırma və tövsiyələrsiz təsəvvür etmək çətindir. Problemin praktik həlli isə dövrünü keçirmiş köhnə keyfiyyət halının inkarı meydana gələn yeni çoxukladlı təsərrüfatçılıq forma və metodlarının iqrarı vasitəsilə mümkündür.

İctimai təkrar istehsalın başqa fazaları kimi bölgünün də mahiyyətini, aktiv zəruri, səbəb-nəticə-kauzal asılılıqlarını təcəssüm etdirən həm öz spesifik, həm də ortaq iqtisadi qanunlarının varlığı danılmazdır. Zənnimcə keçid dövründə çox şərti olsa da, onları üç qrupa ayırmaq təsnifləşdirmək mümkündür, bölgünün xarakterini, funksiyasını, prinsiplərini, ziddiyyətlərini bilavasitə müəyyənləşdirməni birbaşa şərtləndirən əməyə görə fərdi bölgü qanunu, ictimai istehlak fondları vasitəsilə bərabər bölgü qanunu xüsusi bölmədə yaradılan maddi nemətlər və edilən xidmətlər müqabilində müxtəlif səviyyəli mənimsəmə qanunları ilk «sırada» fəaliyyət göstərirlər. Onlara xidmət edən, hər ukladın sistem əmələ gətirən özünə aid əsas iqtisadi qanunu, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi qanunu və ümumiyyətlə bölgü qanunu reallaşmasına həlledici ətsir göstərən funksional istiqamətləri müəyyənləşdirən, bölgü ilə ictimai təkrar istehsalın ayrı-ayrı mərhələlərini təmasa gətirən, onları əlaqələndirən aralarında vəsilə yaradan qarşılıqlı fəaliyyətlərini yoluna qoyan bütün qanunlar isə ikinci «gərcədə»dirlər. Bölgünün güclü dolayı təsirlərə məruz qoya bilən dəyər qanunu. İctimai əmək bölgüsü qanunu əməyin dəyişməsi qanunu üçüncü «dəyişməyə» məxsusdur. Bunlar keçid dövründə əməyə, dəyəərə, kaptala, mənfəətə görə bütün vergi qanunlarının meydanını genişləndirir,

fəaliyyətlərini cilalayır, canlandırır, sanki onlara nəfəs və qüvvət verir. Bütövlükdə bölgü sistemi mexanizminin, onun formalarının səmərəliliyini yüksəltməyə şərait yaradır.

Fikrimizcə, fərdi, kollektiv, xüsusi ictimai gəlirlərin bölgüsündə keçid dövrünə məxsus ziddiyyətləri doğuran, tənzimləmə aparən elə əsas səbəb də onların hər birinin formalaşmasında fəal rol oynayan öz xüsusi-spesifik yaranma.. fəaliyyət göstərmə qanunlarının varlığıdır. Fərdi gəlirə əmək məsrəflərinə görə bölgü qanunun, kollektiv nəticələrin birgə təsdiqinə görə bölgü qanunu, ictimai-özəlləşməyə daxil olmayan hələlik dövlət ümumxalq mülkiyyəti hüququnda qalan, resursların mərkəzləşdirilmiş qaydalarda yuxarıdan bölüşdürülən istehsalın başqa təsərrüfat fəaliyyətinin yekunlarına görə bölgü qanununun adekvat-immonent olmasıdır.

Bələdiyyələr yeni büdcələrin tərtibində, təsdiqində və icrasında müstəqildirlər. Dövlətin yerli büdcələrə maliyyə dəstəyi aşağıdakı yollarla həyata keçirilir.

- Investisiya mühitini yaxşılaşdırmaqla və səmərəli iqtisadi siyasəti həyata keçirməklə istehsal və xidmət sahələrinin inkişafına şərait yaratmaq.

- Yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının yerli büdcələrin vəsaiti hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda dövlət büdcəsindən dotasiya və subvensiya ayırmaq.

Qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları bələdiyyələrə əlavə səlahiyyətlər həvalə etdikdə onları bu səlahiyyətlərin həyata keçiriləmsi üçün zəruri maliyyə vəsaiti ilə təmin edirlər.

İcra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri qərarlar nəticəsində yerli büdcələrin gəlirlərinin azalması və ya xərclərinin artması baş verdikdə uyğun azalma və ya artma məbləğləri bu qərarları qəbul edən orqanlar tərəfindən kompensasiya olunur.

- bələdiyyə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada yerli büdcənin icrasına dair məlumatı statistika orqanlarına və müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edir.

Yerli büdcənin gəlirlərinə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları ilə müəyyən edilmiş vergilər və digər ödənişlər, habelə onların dərəcələrinin yuxarı

həddi qanunla müəyyən edilir, tətbiqi qaydaları isə bələdiyyələrin qərarları ilə müəyyənləşdirilir.

Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada bələdiyyələr yerli əhəmiyyətli tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün könüllü birdəfəlik ödənişlər barədə qərarlar qəbul edə bilərlər. Könüllü birdəfəlik ödənişlər yalnız məqsədli təyinatı üzrə istifadə olunur.

Yerli büdcələrin xərclərinin həcmi və istiqamətləri büdcə təsnifatına uyğun olaraq bələdiyyələr tərəfindən müəyyənləşdirilir. Yerli büdcələrin xərclərinin öz gəlirləri ilə təmin olunmayan hissəsi (yerli büdcənin kəsiri) dövlət büdcəsindən alınan dotasiya ilə örtülə bilər.

Dövlət büdcəsindən dotasiya subvensiya və ssuda alan yerli büdcənin xərclərinin hesablanmasında tətbiq olunan xərc normativlərindən yüksək olmamalıdır.

Dotasiyanın yuxarı həddinin hesablanmasında bələdiyyənin ərazisində yaşayan əhəlinin sayı və ölkənin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında onun xüsusi çəkisi və digər amillər nəzərə alın bilər.

Əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən ayrılan məqsədli vəsait, o cümlədən subvensiya hesabına xərclərin maliyyələşdirilməsi yerli büdcənin məxaric hissəsində ayrıca sətirlə göstərilir.

Yerli büdcənin müstəqilliyi öz mədaxil mənbələrinin olması və bələdiyyələrin yerli büdcə vəsaiti barədə sərəncam vermək müstəsna hüququ ilə təmin edilir.

Bələdiyyələrin özlərinin müraciəti və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrin büdcə fəaliyyətinə müdaxiləsinə yol verilmir.

Bələdiyyə yerli büdcənin maliyyə ilinin sonuna əmələ gəlmiş tərkib, təsdiq, icra və israsına nəzarətə dir.

Yerli büdcələrin müstəqillyinə dövlət zəmanət verir, onun öhdəliklərinə məsuliyyət daşımır. Dövlət zəmanəti aşağıdakılara əsaslanır:

- investisiya və pul-kredit siyasəti əsasında istehsal sferasının inkişafına şərait yaratmaq;

- yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını yerli büdcələrin vəsaiti hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda, dövlət büdcəsindən dotasiya və subvensiya ayırmaq;

- qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları bələdiyyələrə əlavə səlahiyyətlər həvalə etdikdə onları bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri maliyyə vəsaiti ilə təmin edirlər.

İcra hakimiyyəti orqanlarının qəbul edikləri qərarlar nəticəsində yerli büdcələrin gəlirlərinin azalması və ya xərclərinin artması baş verdikdə, uyğun azalma və ya artma məbləğləri bu qərarları qəbul edən orqanlar tərəfindən kompensasiya olunur.

Bələdiyyə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada yerli büdcənin icrasına dair məlumatı statistika orqanlarına və müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edir.

Keçid dövründən fərqli olaraq, inzibati-amirlik sistemində əksər ölkələrin bölgüsü bəm-başqa prinsiplər özü də mərkəzləşdirilmiş qaydalarda yuxarıların xeyrinə aparılırdı. Belə ki, yüksək səviyyəli gəlir qanunu totalitar dövlətin qədəri ictimai istehsal yekunlarından heç də bir başa asılı olmayan tələbatına görə ilk bölgünü meydana gətirir və reallaşdırır, orta səviyyəli gəlir qanunu mərkəzləşdirilmiş fondlara keçirildikdən sonra mənfəətin balans qalığını özündə əks etdirirdi. Aşağı səviyyəli gəlir qanunu təbəqələşmiş ierarxiya pilləkənində qeyri-bərabər əmək sərfinin ibtidai nisbi son bölgü bərabərçiliyi mərhələsini doğururdu. Məhz bu qanunlardan asılı olmaqla dövlət və kollektiv bölgülərin normativ və gerçək dəyər bölgülərinin natura ilə pul ifadələrinin fərdi və birgə istehlakların, fərqi və dövlət istehlaklarının və s. arasında zəif və ya qabarıq formalarda təskinlik səviyyəsi kəsb edən bölgü ziddiyyətləri meydana gəlirdi. Onlar özlərini müəyyən səviyyələrdə və formalarda təzahür etdirirdilər.

Fikrimizcə, bölgü yalnız o vaxt istehsal artımının metodu vasitəsi, silahı olur ki, iş qüvvəsinə ödənilən haqq işçisinin zəruri istehlak ölçüsü səviyyəsini, onun

normal yaşayışını təmin etmək qədərindən qətiyyən az olmasın. Əgər əmək haqqının həcmi insanın istehlak ölçüsünün formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilmirsə, onunla qabaq-qabağa kəskin ziddiyyətə girirsə, onda əmək haqqının strukturunda, formalaşma üsullarında metodikasında vəd edilən və ya aparılan müxtəlif kəmiyyət və hətta keyfiyyət dəyişmələri xeyriyyə ödəmələri yardımlar arzu olunan səmərəli, sabit nəticələri verə bilməkdən uzaq olacaqdır.

NƏTİCƏ

Maliyyə vasitəçiliyi sisteminin müvəffəqiyyətli formalaşması yalnız iqtisadi və hüquqi islahatların aparılması yolu ilə səlist qaydalar, onlara riayət olunmasını təmin edən nəzarət mexinzmlərinin, məlumat açıqlığının, sərbəst seçim imkanının mövcudluğunu nəzərdə tutan bazis infrastrukturunun sərbəst zəruri mühitin yaradılması ilə mümkündür. Islahatların aparılması şəraitində maliyyə vasitəçiliyi sisteminin bütün seqmentlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi məsələsi mühüm yer tutur. Xüsusilə Azərbaycanda neft sektorunda cəmlənmiş gəlirlərin digər sektorlara istiqamətləndirilməsi probleminin mövcudluğu ölkəmizin maliyyə vasitəçiliyi sisteminin inkişafına xüsusi əhəmiyyət zəmin yaradır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkə iqtisadiyyatının daha geniş miqyasda təşəkkül tapması üçün ölkə güclü maliyyə ehtiyatlarına malik olmalıdır. Xalq təsərrüfatı sahələrinin proporsional inkişafı isə məhz maliyyə mənbələrinin çox olması ilə tamalanır ki, bu da öznü ölkənin maliyyə imkanlarında reallaşdırıla bilər. Başqa sözlə respublika iqtisadiyyatınınin hertərəfli inkişafı üçün güclü maliyyə mənbələrinin olması vacib olduğu qədər, həmin çatışmamazlığı həll edən digər maliyyə mexanizmində olması olduqca iqtisadi cəhətdən faydalıdır.

Bazar iqtisadiyyatın sistemində maliyyə münasibətlərinin hədləri ictimai istehsalın çərçivəsindən kənara çıxır və ictimai həyatın digər sahələrini də əhatə edir. İctimai həyatın müəyyən tərəfinə müdaxilə edən və o dairədə özünəməxsus xüsusiyyətləri əks etdirən maliyyə münasibətləri, əksər hallarda özünü pul formasında təzahür etdirir. Maliyyə münasibətlərinin mühüm əlamətlərindən biri kimi onu xatırlatmaq yerinə düşər ki, maliyyə münasibətləri əksər hallarda maliyyə resursları adlanan bir formanı qəbul edən – pul gəlirləri və yığımlarının formalaşması, yaranması ilə əlaqədardır. Onu da etiraf etməliyik ki, əməli həyatımızda maliyyə sisteminin maliyyə resursları formasını qəbul edən pul vəsaitlərinin mütləq hərəkəti ilə müşayiət olunur və yerinə yetirilir. Deməli, maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcısı rolunu oynayır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aparılan iqtisadi islahatların əsasən əlbəttə ki, iqtisadi stimullaşdırma sistemi təşkil edir. Bu islahatlar müəssisələrə iqtisadi azadlıq və maliyyə müstəqilliyi verməlidir və eyni zamanda onların məsuliyyəti də artmalıdır. Bazar mexanizminin real olaraq işə düşməsinin əsas vasitəlidən biri də ayrı-ayrı təsərrüfatların subyektlərin həqiqi bazara xas olan əmtəə-pul münasibətlərinə uyğunlaşdırılmasıdır.

Hazırda respublikamızda bir sıra səhmdar cəmiyyətləri, icarə, kooperativ və s. müəssisələr yaradılmışdır. Əgər bu qurumlar maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərini bazara uyğunlaşdırma bilməsələr, onda lazımı müsbət nəticə əldə edə bilməyəcəklər.

Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm tələblərindən biri də geniş və tam nəzarət oluna bilən maliyyə bazarının mövcudluğudur. Maddi ehtiyatların alınib-satıldığı bazarlar iqtisadi ədəbiyyatda real aktivlər bazarı, pul vəsaitlərinin iqtisadi münasibətlərinin iştirakçıları arasında bölgüsünü təmin edən bazarlar isə maliyyə bazarları adlandırılır. Maliyyə bazarı olduqca geniş anlayışlardır. Ona görə ki, o təkcə milli iqtisadiyyatın maliyyə tərəflərini deyil, həmçinin kredit münasibətlərini müxtəlif formalarını əhatə edir. Bütün bu müxtəlif formaları diqqətlə təhlil etsək ümumi şəkildə maliyyə bazarını iki yerə bölmək olar: birincisi, bank kreditləri bazarı, ikincisi, qiymətli kağızlar bazarı. Bank kreditləri bazarı kredit idarələri tərəfindən verilən ödənişli və qaytarılan ssudalar üzrə meydana çıxan münasibətləri əhatə edir. Bu ssudalar xüsusi sənədlərin tərtibindən asıl olmayaraq sərbəst surətdə satıla, alına və ödənilə bilər. Bank kreditlərinin inkişaf nəticəsində xeyli genişlənmiş və maliyyə bazarından qoparaq müstəqil fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Bu sahə ilə indi müstəqil maliyyə sahəsi olan bank işi sferası məşğul olur.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması maliyyə bazarı olmadan səmərə verə bilməz. Buna görə də hazırda ölkədə maliyyə bazarının formalaşması olduqca zəruridir. Bunun üçün ilk növbədə lazımı hüquqi baza yaradılmalıdır. Bir tərəfdən daxili qanunvericilik sistemi işlənməli, sadə, keçici veksellər, investisiya və maliyyə şirkətləri, investisiya və çek fondları, diler və broker fondları haqqında müvafiq qanunvericilik aktların fond bircələrinin iş qaydaları qiymətli kağızlarla işin lisenziyalaşdırılması qaydaları haqqında sənədlər qəbul olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. «Hüquq» ədəbiyyatı nəşriyyatı 2014.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 2002-2014.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 2004-2015.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2003, 774 s.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013. Bakı 2014, 869 s
7. AR Mərkəzi Bankının Bülleteni № 7 (65) 20013, 24 s
8. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) «Azərbaycan qəzeti», 13 fevral 2004 cü il
9. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsnifatı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. Bakı. 1998, 66 s.
10. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi , w.w.w.maliyye.gov.az/
11. Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il Dövlət büdcəsi zərfi. İc., 326 s.
12. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, «Poliqraf», LTD, 2003, 332 s.
13. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, 2002, 132 s.
14. Ağayev A. «Dövlət borcu və onun idarə edilməsi» (monoqrafiya) Bakı 2002. 318 s.
15. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2002, 445 s.
16. Həsənli M.X. Maliyyə Bakı, 2011.
17. Həsənli M.X. «Vergilər». Bakı, Şərq-Qərb, 1998, 414 s.
18. Əliyeva F. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatda maliyyə-

kredit münasibətlərinin mövcud vəziyyəti və inkişaf təmayülləri. Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri (məqalələr toplusu) I hissə, Bakı, Elm, 2004, s. 279-287.

19. Ələkbərov Ə.Ə. Azərbaycan Respublikasında sığorta işinin inkişafı və dövlət büdcəsinin formalaşmasında onun rolu. AMEA-nın Xəbərləri.

20. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Büdcə sistemi. Bakı, 2003, 418 s.

21. Büdcə terminləri: izahlı lüğət. Bakı, 2003, 100 s.